

Μνήμων

Τόμ. 38, Αρ. 38 (2021)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ, Αναζητώντας την ειρήνη εν μέσω πολέμου: Η οθωμανική διπλωματική δραστηριότητα κατά το έτος 1685 και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ● ΣΠΗΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΡΑΤΟΣ, Νησί της Αφροδίτης ή νησί του Διονύσου; Η αγροτική οικονομία των Κυθέρων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1715 ● ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Οι οθωμανικές προσλήψεις της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης: Μια απόπειρα τυπολογίας ● ΜΙΧΑΗΛ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Βαδίζοντας προς τη μάχη ανάποδα: Οι πολιτικές αντιλήψεις του 1821 και η Εποχή των Επανάστασεων ● ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πειρατεία, περιπλανήσεις και έρωτας στις ακτές της Χαλκιδικής: Μια οριενταλιστική μικροϊστορία εν έτει 1830 ● ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ, Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή στα συγγράμματα υγιεινής του Σπυρίδη Αρχιγένους ● ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΔΑΣ, Διερευνώντας τη θεσσαλική γαιοκτηρία 1881-1900 ● ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΟΠΑΚΗ, Η ιστορία της ομαδικής ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα (1960-1980) ● ANNA MARIA ΣΙΧΑΝΗ, «Τα τεχνικά μέσα». Τεχνολογίες αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων και ιστοριοφιλολογική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΔΗΣ – ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΒΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΠΗΣ – ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ, Ιστορική έρευνα και νέες τεχνολογίες: Προβληματισμοί και προκλήσεις με αφορμή την προσδιάστατη αποτύπωση του πύργου της Ουρανούπολης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση: Χρήστος Λούκος, Αλεξάνδρα Σπρίνη, Έλλη Δρούλια ως Γεωργία Γιάτση, Παναγιώτης Ελ Γκεντί, Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης, Υβόν Κοσμά, Χρήστος Δεσύλλας

38

ΑΘΗΝΑ 2021

ΒΑΔΙΖΟΝΤΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΑΧΗ ΑΝΑΠΟΔΑ

ΜΙΧΑΗΛ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ
ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥdoi: [10.12681/mnimon.38225](https://doi.org/10.12681/mnimon.38225)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Μ., & ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ Α. (2024). ΒΑΔΙΖΟΝΤΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΑΧΗ ΑΝΑΠΟΔΑ: ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ. *Μνήμων*, 38(38), 77–109.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.38225>

ΒΑΔΙΖΟΝΤΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΑΧΗ ΑΝΑΠΟΔΑ:
ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ 1821
ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ*

Παρομοιάζοντας τον στρατό του με το μώριό του και τους Έλληνες και Τούρκους με στρατιωτικά μουσικά όργανα, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης έγραφε το 1824 σε μια επιστολή: «Έχει και τουμπλέκια ο πούτζος μου, έχει και τρουμπέτταις. Όποια θέλω θα μεταχειρισθώ».¹ Την επιστολή αυτή την έγραψε το 1824, λίγο αφότου είχε κριθεί ένοχος εσχάτης προδοσίας από δικαστήριο που είχε συγκροτηθεί για τη συγκεκριμένη υπόθεση και προσιδίαζε σε στρατοδικείο. Η κατηγορία κατά του Καραϊσκάκη ήταν ότι, παρά τις οδηγίες της διοίκησης σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, εκείνος συνέχιζε να διαπραγματεύεται (να κάνει «καπάκια») με τους Οθωμανούς. Αυτό που ακολούθησε την καινούργια αυτή πολιτική και δικαστική πρακτική, ήταν μάλλον παράδοξο για την περίπτωση ενός καταδικασθέντος («προδότη»): το δικαστήριο, αφού προσκαλούσε τους μέχρι τότε ακολούθους του να τον εγκαταλείψουν και τους υπόλοιπους Έλληνες να τον θεωρούν εχθρό, άφηνε τον Καραϊσκάκη ελεύθερο με την ελπίδα ότι «αν μετανόηση αληθώς και επιστρέψη εις τα χριστιανικά, και Ελληνικά χρέη του, η πατρίς θέλει λάβει την ευχαρίστησιν ότι τον εκέρδισεν, ει δ' επιμείνει εις την κακίαν του, ας όψεται».² Η ιστοριογραφία έχει αντιμετωπίσει το επεισόδιο αυτό στο πλαίσιο αφενός των δραματικών στιγμών

* Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τη Συντακτική Επιτροπή του *Μνήμονα* για τα κριτικά της σχόλια που συνέβαλαν στη βελτίωση του κείμενου. Η ευθύνη για τις όποιες παραλείψεις παραμένει δική μας.

1. Νικόλαος Κ. Κασμούλης, *Ενθουμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833. Προτάσσεται ιστορία του αρματωλισμού*, τ. Α', Χορηγία Παγκείου Επιτροπής, Αθήνα 1940, σ. 401-402. Από το παράθεμα αφαιρέσαμε κάποια επεξηγηματικά σχόλια του επιμελητή της έκδοσης Γιάννη Βλαχογιάννη.

2. Βλ. τη διακήρυξη των τοπικών αρχών: *Ελληνικά Χρονικά* 30 (Μεσολόγγι, 12 Απριλίου 1824)· βλ. και *Ελληνικά Χρονικά* 29 (9 Απριλίου 1924).

που περνούσε η Επανάσταση μετά την ανασύνταξη των οθωμανικών δυνάμεων στη Ρούμελη, κατά το 1823, και αφετέρου της ανάγκης για καλύτερο στρατιωτικό συντονισμό στην περιοχή, βασικό κομμάτι της οποίας ήταν, για την εθνική διοίκηση, η καθυπόταξη των οπλαρχηγών της Ρούμελης στην κεντρική ηγεσία. Στο πλαίσιο αυτό η καταδίκη του Καραϊσκάκη αποκτούσε για τη διοίκηση καίριο ρόλο στην προσπάθεια της να απορρυθμίσει τις σχέσεις και τις πρακτικές που συγκροτούσαν τον παραδοσιακό κόσμο του αρματολισμού εντάσσοντας τους αρματολούς στην εθνική στρατιωτική ιεραρχία. Μάλιστα, όπως έχει δείξει ο Διονύσης Τζάκης, το επεισόδιο αυτό έπαιξε βασικό ρόλο στη μεταστροφή του Καραϊσκάκη, που από ανέστιος οπλαρχηγός και διωγμένος από την πατρίδα βρέθηκε λίγο αργότερα να πολεμάει στο πλευρό των σωμάτων της Διοίκησης και ακολούθως ως «Γενικός Αρχηγός των Στερεοελλαδίτικων Σωμάτων», το 1826-1827.³

Πως μπορούμε, ωστόσο, να ερμηνεύσουμε την ίδια την απόφαση του δικαστηρίου και την ποινή που επιβλήθηκε στον Καραϊσκάκη – μια ποινή που ήταν «ασύμμετρα επιεικής σε σχέση με τη βαρύτητα του κατηγορητηρίου»;⁴ Η ποινή αυτή είχε νόημα στο πλαίσιο της τοπικής πολιτικής πραγματικότητας και του νοητικού σύμπαντος μέσα στο οποίο λειτουργούσαν πολλοί πρωταγωνιστές της Επανάστασης. Στην ουσία, σε αυτή την περίπτωση η ελληνική ηγεσία ακολούθησε τις ιστορικά καταγεγραμμένες οθωμανικές πρακτικές, σύμφωνα με τις οποίες τα όρια μεταξύ επαναστάτη και ήρωα (όπως και τα όρια μεταξύ «εχθρού» και «φίλου» ή υπηκόων εντός ή εκτός νομιμότητας, προσκυνημένων και μη) ήταν δυσδιάκριτα και συνήθως συνδεδεμένα με την πολιτική συγχυρία, και πάντα μετατοπιζόνταν ανάλογα με την κατάσταση.⁵ Όπως φαίνεται από την επιστολή του Καραϊσκάκη, το πιο σημαντικό για τον ίδιο ήταν ότι η συμμετοχή του στις επαναστατικές δυνάμεις της Ελλάδας δεν σήμαινε ότι δεν μπορούσε και να διαπραγματεύεται με τους Οθωμανούς και γενικότερα να εναλλάσσει τις συμμαχίες ή την αφοσίωσή του μεταξύ Ελλήνων επαναστατών και Οθωμανών. Αποδέκτης της επιστολής είναι ο Νικόλαος Στορνάρης, ένας ακόμα αρματολός που είχε κάποια στιγμή αντιμετωπιστεί από την επαναστατική ηγεσία ως προδότης. Παρά το οργίλο της ύφους, η απάντηση του Στορνάρη φανερώνει την πλήρη κατανόηση και του νοήματος της επιστολής του Καραϊσκάκη αλλά και του

3. Διονύσης Τζάκης, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη: Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*, Αθήνα, ΕΑΠ, 2021.

4. Στο ίδιο, σ. 154.

5. Jane Hathaway, «Ottoman Responses to Çerkes Mehmed Bey's Rebellion in Egypt, 1730», *International Journal of Turkish Studies* 8 (2002), σ. 109.

διακυβεύματος –την υπαγωγή ή όχι των αρματολών της Ρούμελης στη νεωτερική επαναστατική ιεραρχία. Έχοντας επιλέξει το πρώτο, ο Στورνάρης απαντούσε σε γλώσσα και με περιεχόμενο που ο Καραϊσκάκης κατανούσε απολύτως, έστω και αν διαφωνούσε με τη στάση του: «Επειδή έχεις τουμπλέκια και τρουμπέτταις, βάστα λοιπόν, διότι ο πούτζος μας και με τουμπλέκια και με τρουμπέτταις θέλει σε κυνηγήσει».⁶ Στα νέα συμφραζόμενα η συμπεριφορά του Καραϊσκάκη, αν και κατανοητή στο πλαίσιο του κλεφταρματολισμού, έπαιρνε τώρα μια νέα ερμηνεία –γινόταν προδοσία. Τέτοιου είδους επεισόδια φαντάζουν αντιφατικά μόνο εκ των υστέρων και αφότου εξωραϊστήκαν από την εθνική ιστοριογραφία.

Η Ελληνική Επανάσταση, όπως όλες οι επαναστάσεις της εποχής, έβριθε τέτοιων εσωτερικών εντάσεων και αντιφάσεων προς τον μετέπειτα στρογγυλοποιημένο εθνικό λόγο. Αν και η ιστοριογραφία επικεντρώνεται συνήθως στους δύο εμφυλίους που έλαβαν χώρα στο διάστημα 1824-1825, αυτοί ήταν απλώς οι πιο επεισοδιακές περιπτώσεις εκτόνωσης τέτοιων εντάσεων. Τουλάχιστον κατά το ξεκίνημα της Επανάστασης, οι εντάσεις αυτές δεν ήταν καθόλου παράδοξες. Αντιστοίχως, δεν υπήρχε κάτι το αντιφατικό στο να πολεμούν Τούρκοι, Αλβανοί ή Αιγύπτιοι μουσουλμάνοι στο πλευρό των Ελλήνων. Σε επιστολή τους προς τον Μαυροκορδάτο, στις 29 Οκτωβρίου 1821, τα μέλη της «εν Πέτα Συνελεύσεως» υπογράμμιζαν ότι «Τούρκοι και Ρωμαίοι» δένονται «με τον αδιάλειπτον δεσμόν της αδελφότητος» ενάντια στον κοινό εχθρό και προς επίρρωση της αφοσίωσής τους στον επαναστατικό αγώνα, και έστελναν στον Μαυροκορδάτο ως «πληρεξούσιους βεκίληδες» τον «Ταχήρ Αγά Αμπάτζη, και τον Ζατομπέη Αβασιάρη από το μέρος των Τούρκων, από δε τους Σουλιώτας τον καπετάν Φώτον Μπόμπορη μαζί με τους ανθρώπους και των άλλων αδελφών καπεταναίων».⁷ Μετά το τέλος της Επανάστασης, υπογράφοντας ως «πολίτης», ο Μουσταφάς Γκέκας δήλωσε ότι «παραιτήσας τα πάντα έτρεξα, και ενωθείς μετά των Ελλήνων υπέρ της ελευθερίας των αγωνίστηκα με όλον τον ζήλον, ως ένας από τους καλούς πατριώτες». Ο Μιχάλης Αράπης, από τον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασιάς, βαφτίστηκε και «πολέμησε για την πατρίδα», ενώ οκτώ Οθωμανοί ιππείς, από διάφορες περιοχές της Ανατολίας, πέρασαν στο στρατόπεδο των επαναστατημένων «προτιμήσαντες να ζήσωμεν υπό την ελληνικήν

6. Ν. Κ. Κασμούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 401-402.

7. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικών Αρχείων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Α', *Έγγραφα των Ετών 1803-1822*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1963, σ. 75-76.

ευνομίαν, και όχι υπό την τυρανίαν (sic) του σουλτάνου». ⁸ Έστω και αν τέτοιες περιπτώσεις συμμετοχής μουσουλμάνων στα επαναστατικά στρατεύματα και τις διεργασίες είναι λίγες, αυτό που κάνει αυτά τα επεισόδια ενδιαφέροντα είναι η χρήση ορισμένων εννοιών από τη χειραφετητική γλώσσα της Εποχής των Επανάστασεων. Τα κείμενα αυτά συνήθως γράφονταν από αιτησιογράφους (*arzuhalci*). Αυτό δεν σημαίνει ότι η χρήση της γλώσσας ήταν παθητική. Η εις βάθος έρευνα των αιτήσεων καταδεικνύει ότι, αν τα όποια αιτήματα ή παράπονα συντάσσονταν σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο (discourse) και τους όρους της εξουσίας για ρητορικούς ή τακτικούς λόγους, αυτό δεν αναιρεί την εξοικείωση των αιτούντων με μια τέτοια γλώσσα αλλά και την οικειοποίησή της. ⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιδέα περί πατρίδας, η οποία δεν χρησιμοποιούνταν με την προνεωτερική μορφή της αλλά αντιστοιχούσε στον όρο *patria/patrie*, μια έννοια η οποία συνδεόταν με αυτή του έθνους, αν και δεν ταυτιζόταν με αυτή. Γενικότερα, τα παραπάνω παραδείγματα καταδεικνύουν με κάπως ιμπρεσιονιστικό τρόπο το βασικό επιχείρημα αυτού του άρθρου: για να καταλάβουμε τις πολιτικές έννοιες και γενικότερα το λεξιλόγιο της Ελληνικής Επανάστασης, πρέπει να τις δούμε ως ώσμωση μεταξύ των ευρύτερων κοινωνικών, οικονομικών και διανοητικών μετασχηματισμών της Εποχής των Επανάστασεων, από τη μία, και του οθωμανικού κόσμου, από την άλλη. Με άλλα λόγια, υποστηρίζουμε ότι α) το οθωμανικό πλαίσιο δεν είναι αντιπαραθετικό προς τη δυτική ή ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, και β) ότι η ριζοσπαστικότητα της Επανάστασης ήταν αποτέλεσμα αυτής της ώσμωσης καινοφανών ιδεών και οθωμανικών πρακτικών. Κατά συνέπεια, το οθωμανικό πλαίσιο ήταν καθοριστικό για την Ελληνική Επανάσταση από την αρχή μέχρι το τέλος της.

Παρά την ετερογένεια και την πολλαπλότητα που έφεραν οι οθωμανικές παρακαταθήκες, αυτές δεν αρκούν για την κατανόηση της Ελληνικής Επανάστασης. Τα θεμέλιά της ήταν στην ουσία δι-εθνικά και δι-αυτοκρατορικά. Κατ' αρχάς, η αρχική εξέγερση είχε προετοιμαστεί μέσω των συνωμοσιών της Φιλικής Εταιρείας, μιας εκ των πολλών μυστικών οργανώσεων που είχαν συγκροτηθεί στη νότια Ρωσία, στα Επτάνησα, στα Βαλκάνια και στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου από τις αρχές

8. Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Τουρκο-αλβανικού φιλελληνισμού εράνισμα κατά την Ελληνική εθνεγερσίαν», *Αθηνά* 73-74 (1972-1973), σ. 54-55· του ίδιου, «Les Arabes et les Turcs philhellènes pendant l'insurrection pour l'indépendance de la Grèce», *Balkan Studies* 21 (1980), σ. 248, 254-255.

9. Βλ. σχετικά Boğaz A. Ergene, «On Ottoman justice», *Islamic Law and Society* 8/1 (2001), σ. 52-87.

του 19ου αιώνα και μετά. Το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες κατοικούσαν και διέσχιζαν διάφορες αυτοκρατορίες (Οθωμανική, Ρωσική, Αυστριακή) κατέστησε δυνατή την προετοιμασία, την εκδήλωση και την εξάπλωση της εξέγερσης, παρά την αρχική της αποτυχία στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Σημαντικό είναι, επίσης, ότι η Ελληνική Επανάσταση έγινε διεθνής υπόθεση προκαλώντας διπλωματικό πυρετό μεταξύ της Ρωσικής, της Οθωμανικής και της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.

Όπως είναι γνωστό, η Επανάσταση πέρασε από πολλά στάδια, τα οποία περιλαμβάνουν ορισμένες τοπικές και περιφερειακές πολιτικές πρωτοβουλίες, τρεις Εθνοσυνελεύσεις (1821-1822, 1823, 1826-1827), η πρώτη εκ των οποίων θεσμοθέτησε μια δημοκρατική προσωρινή κυβέρνηση, αλλά και δύο αιματηρούς εμφύλιους πολέμους (1824-1825). Σε όλα αυτά τα γεγονότα και προσπαθώντας να δώσουν λύση στο ζήτημα της κυριαρχίας και της πολιτικής οργάνωσης, οι επαναστάτες συνδύασαν με πρωτότυπο τρόπο υπάρχουσες πολιτικές πρακτικές και έννοιες με εννοιολογικές καινοτομίες και πρακτικές που δανείστηκαν από τη διεθνή συνταγματική και φιλελεύθερη ρητορική. Στη σύνθετη αυτή πραγματικότητα, η Επανάσταση διασώθηκε και κατέληξε στην ίδρυση μιας ανεξάρτητης κρατικής πολιτικής οντότητας με την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων χάρη στην εισβολή του οθωμανοαιγυπτιακού στρατού στην Πελοπόννησο και την καταστροφή του οθωμανικού στόλου στη Ναυμαχία του Ναβαρίνου από τις συμμαχικές Δυνάμεις το 1827. Αν και η μορφή που θα έπαιρνε το νέο κράτος ήταν άγνωστη, οι Μεγάλες Δυνάμεις δέχθηκαν την εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια, ενός συντηρητικού φιλελεύθερου με αριστοκρατική επτανησιακή καταγωγή και υπέρμαχου της συγκεντρωτικής διακυβέρνησης κατά τη ρωσική παράδοση, ως Κυβερνήτη της νεότευκτης πολιτικής οντότητας. Χαρακτηριστικός των πολλαπλών και ενίοτε αντιφατικών πολιτικών παραδόσεων που συνέθεσαν το νέο κράτος, είναι και ο τίτλος «Κυβερνήτης», που παραπέμπει περισσότερο σε αποικιακή πολιτειακή οργάνωση παρά σε νεωτερική δημοκρατία.

Η πρόσφατη άνθηση του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για την Ελληνική Επανάσταση, με αφορμή την επέτειο των διακοσίων χρόνων από την έναρξή της, έχει ρίξει νέο φως στις πολυσύνθετες αυτές διαδικασίες. Ένα από τα αποτελέσματα αυτής της άνθησης είναι η ένταξη της Ελληνικής Επανάστασης στην παγκόσμια Εποχή των Επαναστάσεων και η αρχή ενός διαλόγου με το ιστοριογραφικό αυτό πεδίο, ο οποίος φαίνεται να έχει τρεις ευρύτερες μεθοδολογικές και επιστημολογικές συνέπειες: η μία είναι ότι η Ελληνική Επανάσταση έπαψε να ερμηνεύεται μόνο από το σχήμα της «διάχυσης», σύμφωνα με το οποίο το 1821 ήταν απότοκο των

ιδεών της Γαλλικής και της Αμερικάνικης Επανάστασης, και εντάσσεται σε ένα ιδιαίτερο επαναστατικό ρεύμα – τρίτο κύμα για ορισμένους –, που δεν γίνεται κατανοητό μόνο με αναφορά στο ευρωπαϊκό πλαίσιο.¹⁰ Με άλλα λόγια, η Ελληνική Επανάσταση (όπως και οι άλλες επαναστάσεις της εποχής) ήταν ένα πολιτικό εργαστήριο με τη δική του ένταση και δυναμική, στο οποίο οι διαδικασίες που επέφεραν την αλλαγή δεν ήταν απλώς ο αντίκτυπος των «μεγάλων» Επανάστασεων· ούτε ήταν μια απλή αντίδραση σε παγκόσμιες δυναμικές ή, αντίστροφα, μια απλή περιορισμένης κλίμακας υπόθεση που αντλούσε επιρροές από την τοπική πολιτική κουλτούρα (είτε τη θεωρούμε αυτή ως «παραδοσιακή» είτε όχι).¹¹ Αν θέλουμε, λοιπόν, να καταλάβουμε τις πολιτικές διεργασίες της Ελληνικής Επανάστασης – η δεύτερη συνέπεια –, πρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο δυναμικές σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο ενεπλάκησαν με ευρύτερες αλλαγές που λάμβαναν χώρα κατά την Εποχή των Επανάστασεων όχι μόνο στην Ευρώπη και την Αμερική αλλά και ανά την υφήλιο. Μια τρίτη συνέπεια, και σχετική με την προηγούμενη, είναι ότι για να γίνει κατανοητή αυτή η ώσμωση, θα πρέπει να συνδέσουμε καλύτερα το οθωμανικό πλαίσιο, τον ανταγωνισμό μεταξύ των Αυτοκρατοριών και

10. Maurizio Isabella, *Southern Europe in the Age of Revolution*, Πρίνστον, Princeton University Press (υπό έκδοση), ιδιαίτερα την εισαγωγή: «Introduction: Southern Europe and the making of a global revolutionary South». Για τον Christopher Bayly κείμενο ρόλο στο κύμα αυτό έπαιξαν οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι και ο τρόπος με τον οποίο αυτοί επηρέασαν, έμμεσα ή άμεσα, τις περισσότερες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, συμπεριλαμβανομένων των Αυτοκρατοριών (μια εκ των οποίων ήταν και η Οθωμανική), βλ. Christopher Bayly, *The Birth of the Modern World 1780-1914. Global Connections and Comparisons*, Οξφόρδη, Blackwell, 2004, σ. 106-107, 125-127. Βλ. και Paschalis Kitromilides, «The Greek Word in the Age of Revolutions», Paschalis M. Kitromilides (επιμ.), *The Greek Revolution and the Age of Revolutions (1776-1848). Reappraisals and Comparisons*, Λονδίνο, Routledge, 2021, σ. 1-16, αλλά και τις παρατηρήσεις στον ίδιο τόμο του David Bell, «The Greek Revolution and the Age of Revolutions», σ. 32-42 (ιδιαίτερα σ. 38-40).

11. Frederick Anscombe, «The Balkan Revolutionary Age», *The Journal of Modern History* 84 (2012), σ. 572-606, Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Αθήνα, MIET, 2006. Για μια διαφορετική και πιο προσεκτική προσέγγιση με τις ίδιες επιστημολογικές προϋποθέσεις, βλ. Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», Δημήτρης Δημητρόπουλος, Χρήστος Λούκος, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάκης (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, Αθήνα, EMNE, 2018, σ. 153-174. Για διαφορετικές οπτικές, βλ. και Paschalis Kitromilides, Constantinos Tsoukalas (επιμ.), *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*, Κάλιμπριτζ Μασσαχουσέτης, Harvard University Press, 2021.

το παγκόσμιο εμπόριο στη Μεσόγειο –πεδία που χαρακτηρίζονται ακόμα από σημαντικά γνωστικά κενά– με την Ελληνική Επανάσταση.

Έχοντας ως στόχο να εξερευνήσει την πολυσύνθετη πολιτική διάσταση της Επανάστασης, το παρόν άρθρο επικεντρώνεται σε ορισμένες βασικές πολιτικές έννοιες, τις οποίες ανέπτυξαν οι Έλληνες επαναστάτες, και στους πολυάριθμους τρόπους με τους οποίους αυτές επηρέασαν τα πολιτικά τους εγχειρήματα (είτε αυτά πραγματοποιήθηκαν είτε όχι). Τα εγχειρήματα αυτά δεν ήταν απλώς διαφορετικές προσεγγίσεις στην πολιτική οργάνωση ή το αποτέλεσμα παιχνιδιών εξουσίας μεταξύ διαφορετικών παρατάξεων που αγωνίζονταν για την επιβίωσή τους και την πολιτική τους υπεροχή. Πίσω από αυτά τα παιχνίδια εξουσίας κρύβονταν διαφορετικές προσλήψεις και ερμηνείες της έννοιας της κυριαρχίας και της οργάνωσης της εξουσίας. Μελετώντας κάποια από τα σημαντικότερα κείμενα, τα οποία πλαισίωσαν τις πράξεις των επαναστατών (προκηρύξεις, διακηρύξεις, συντάγματα, νόμοι, διατάγματα και διαταγές που εξέδωσαν τοπικές ή εθνικές αρχές, καθώς και η επίσημη και η προσωπική αλληλογραφία), στόχος μας είναι αναδείξουμε τις εναλλακτικές αυτές καθώς και να εξετάσουμε γιατί κάποιες υπερίσχυσαν έναντι άλλων.

Η προσέγγισή μας επικεντρώνεται στις έννοιες και στη χρήση τους, την οποία αντιλαμβανόμαστε ως δυναμική διαδικασία.¹² Αυτό εγείρει και ένα μεθοδολογικό ζήτημα: όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις παρόμοιων επαναστάσεων, οι πολιτικές έννοιες στην Ελληνική Επανάσταση νοηματοδοτούνταν και αποκτούσαν περιεχόμενο σε άμεση συνάρτηση με πολλά και σύνθετα πολιτικά, στρατιωτικά και διπλωματικά γεγονότα. Αντί να αναζητήσουμε τις ιδεολογικές επιρροές των εννοιών που χρησιμοποίησαν οι επαναστάτες, ή την προέλευσή τους, όπως συνηθίζεται στην ιστοριογραφία, εστιάζουμε την προσοχή μας στη δυναμική φύση των γεγονότων και υπό το φως τους εξετάζουμε πώς διάφορες έννοιες και ιδέες σχηματίστηκαν και μετασχηματίστηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, πώς έγιναν αντικείμενο πραγμάτευσης, πώς χρησιμοποιήθηκαν και αμφισβητήθηκαν στις τοπικές και τις περιφερειακές συνελεύσεις ή/και στις εθνοσυνελεύσεις, καθώς και στην αλληλογραφία μεταξύ τοπικής και εθνικής διοίκησης. Αυτό συνεπάγεται, επίσης, ότι θα πρέπει να αναζητήσουμε και τη γενεαλογία ορισμένων εννοιών στο οθωμανικό παρελθόν.¹³

12. Για μια παρόμοια προσέγγιση, βλ. Yusuf Ziya Karabiçak, «Ottoman Attempts to Define the Rebels During the Greek War of Independence», *Studia Islamica* 114/3 (2019), σ. 316-334.

13. Michalis Sotiropoulos, Antonis Hadjikyriacou, «*Patris, Ethnos and Demos*: Representation and political participation in the Greek world», Joanna Innes,

Το παρόν άρθρο ξεκινάει με την τοποθέτηση της Ελληνικής Επανάστασης στο αυτοκρατορικό πλαίσιο της εποχής. Στη συνέχεια διερευνώνται οι απαρχές της Επανάστασης και οι πολλοί τρόποι με τους οποίους οι εμπλεκόμενοι αιτιολόγησαν την ένοπλη εξέγερσή τους εναντίον μιας εξουσίας που εκείνη τη στιγμή θεωρούνταν σημαντική για τη διατήρηση της νομιμότητας και της ισορροπίας ισχύος σε ευρωπαϊκό, αν όχι σε παγκόσμιο, επίπεδο. Εξετάζουμε, επίσης, πώς οι εξεγερμένοι νομιμοποίησαν τον αγώνα τους λαμβάνοντας πάντα υπ' όψιν τα διαφορετικά ακροατήρια στα οποία έπρεπε να απευθυνθούν. Στην επόμενη υποενότητα επιχειρούμε να κατανοήσουμε τα διάφορα πολιτικά εγχειρήματα που διατυπώθηκαν κατά τα πρώτα κρίσιμα χρόνια, καθώς και τις ιδέες που τα επηρέασαν. Στο τελευταίο μέρος αναλύουμε το πώς και το γιατί τα εγχειρήματα αυτά μεταλλάχθηκαν υπό το φως των ρευστών συνθηκών, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Τα πολλά αυτοκρατορικά πλαίσια της Ελληνικής Επανάστασης

Η ιστορική έρευνα έχει καταδείξει πως ένα σύνολο διαδικασιών που σχετίζονται με τη μετάβαση στον καπιταλισμό και έλαβαν χώρα σε όλες τις Αυτοκρατορίες —ο στρατιωτικός ανταγωνισμός, η οικονομική κρίση, η ανάδειξη νέων ελίτ—, οδήγησαν σε πολιτικές αναταραχές, μέσα από τις οποίες αναδύθηκε ένας μεταμορφωμένος νεωτερικός κόσμος.¹⁴ Αυτό ισχύει και για τη Μεσόγειο. Όπως έχει τεκμηριώσει πρόσφατα μια νέα γενιά ιστορικών που δίνει στις Αυτοκρατορίες μεγαλύτερη έμφαση απ' ό,τι στο παρελθόν, είναι αδύνατο να κατανοηθεί το κύμα των Επαναστάσεων στην περιοχή, αν δεν ληφθούν υπ' όψιν οι κρίσεις και η αναδόμηση των Αυτοκρατοριών και των διάφορων άλλων πολιτικών οντοτήτων (κράτη, προτεκτοράτα, ημι-αυτόνομα κρατίδια κ.λπ.), που έλαβαν χώρα από τα τέλη του 18ου αιώνα και μετά. Οι διαδικασίες αυτές, οι οποίες οδήγησαν σχεδόν παντού σε τριβές μεταξύ των αυτοκρατορικών μητροπολιτικών κέντρων και των περιφερειών τους, πήραν μια εντελώς καινούρ-

Mark Philp (επιμ.), *Re-imagining democracy in the Mediterranean 1780-1860*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2018, σ. 99-124· βλ. επίσης την εισαγωγή των Joanna Innes και Mark Philp στον ίδιο τόμο, σ. 1-22.

14. Bayly, *The Birth of the Modern World*, ό.π. David Armitage, Sanjay Subrahmanyam (επιμ.), *The Age of Revolutions in Global context, c. 1760-1840*, Λονδίνο, Routledge, 2010, Jeremy Adelman, «An Age of Imperial Revolutions», *American Historical Review* 113/2 (2008), σ. 319-340. Peter Hill, «How global was the age of revolutions? The case of Mount Lebanon, 1821», *Journal of Global History* (2020), σ. 1-20.

για μορφή κατά τη διάρκεια –και εξαιτίας– των επεκτατικών πολέμων του Ναπολέοντα. Οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι δεν διατάραξαν μόνο την οικονομική και κοινωνική ζωή στην περιοχή· κατάφεραν επίσης ισχυρά πλήγματα στους παραδοσιακούς θεσμούς και στην πολιτική οργάνωση. Παρόλο που ο αντίκτυπός τους ήταν εμφανέστερος στην περίπτωση της Πορτογαλίας (με τη μεταφορά της βασιλικής Αυλής στη Βραζιλία), επηρέασαν έντονα και την Ισπανία, το Βασίλειο των Δύο Σικελιών και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην τελευταία το κεντρικό κράτος, ως απάντηση στην ισχυροποίηση των τοπικών αρχόντων (των «αγιάνηδων»), στράφηκε εναντίον τους, με στόχο να αποκτήσει τον άμεσο έλεγχο της αυτοκρατορικής επικράτειας. Για τον σκοπό αυτό επιτέθηκε με σφοδρότητα εναντίον των ισχυρότερων «αγιάνηδων», διαταράσσοντας στην πορεία τη διοικητική ισορροπία και τη σταθερότητα της Αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες επηρεάστηκαν έντονα από αυτές τις κινήσεις του κεντρικού κράτους, ιδίως όταν οι οθωμανικές αρχές κινήθηκαν, το 1820, εναντίον του Αλή πασά των Ιωαννίνων, η επιρροή και η εξουσία του οποίου ξεπερνούσε τα όρια της (σημερινής) Ηπείρου και έφτανε σε γειτονικές περιοχές με πυκνούς πληθυσμούς ελληνόφωνων χριστιανών, τουλάχιστον στον ηπειρωτικό χώρο. Η επέμβαση του οθωμανικού στρατού είχε σκοπό να στείλει ένα μήνυμα σε όλους τους τοπικούς προύχοντες στις περιοχές αυτές. Η συμμετοχή των ελληνικών ελίτ στη Φιλική Εταιρεία και η ρήξη τους με το οθωμανικό κατεστημένο μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από το πρίσμα αυτών των διαδικασιών. Το ένστικτό τους αποδείχθηκε σωστό, μιας και το νέο συγκεντρωτικό σύστημα, υπό την αιγίδα του Μαχμούτ Β΄, ήταν επιζήμιο για τα τοπικά συμφέροντα.¹⁵ Με άλλα λόγια, πριν από το 1820 η συμμετοχή των ελληνικών ελίτ στη Φιλική Εταιρεία δεν ήταν αυτονόητη· οι νέες συνθήκες ήταν αυτές που τους οδήγησαν να αναζητήσουν εναλλακτικές.

Για να μπορέσουμε να εξηγήσουμε την απόφαση αυτή και το πώς η δυσαρέσκεια σε ορισμένες περιοχές μετατράπηκε σε διάθεση για γενική επανάσταση –και όχι απλώς για μερικές τοπικές εξεγέρσεις ή για εξεύρεση λύσεων μέσω των παραδοσιακών μεθόδων της διαπραγματεύσεως–, θα πρέπει να δούμε πώς οι νέες αυτές τοπικές πραγματικότητες συνδυάστηκαν με ευρύτερους μετασχηματισμούς. Καταρχάς το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων προξένησε ύφεση στην ελληνική ναυτιλία και το εμπόριο. Οι κοινωνικές εντάσεις υπέβρισκαν σε διάφορες ελληνικές κοινό-

15. Fatma Öncel Yusufoglu, *Agrarian Relations and Estate (Çiftlik) Agriculture in Ottoman Thessaly (c. 1780-1880)*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Boğaziçi, Κωνσταντινούπολη 2018, σ. 140, 249.

τητες¹⁶ και σε ορισμένες περιπτώσεις οι βίαιες αντιπαραθέσεις συνοδεύονταν και από μια δημοκρατική (ρεμπουμπλικανική) γλώσσα χειραφέτησης, προερχόμενη από τη Γαλλική Επανάσταση.¹⁷ Επιπλέον, η ίδρυση του πρώτου θεωρητικά αυτοδιοίκητου ελληνικού κράτους στα Επτάνησα το 1815 (υπό βρετανική προστασία), καθώς και η παραχώρηση αυτονομίας στη Σερβία εκ μέρους των Οθωμανών, το 1817, δημιούργησαν πολιτικά προηγούμενα. Ο τρίτος και ενδεχομένως σημαντικότερος μετασχηματισμός ήταν η εμφάνιση νέων ευρωπαϊκών Αυτοκρατοριών αλλά και της Γαλλίας (δημοκρατικής αρχικά, αυτοκρατορικής στη συνέχεια) δυτικά των οθωμανικών Βαλκανίων· μια πολυσχιδής παρουσία, η οποία άνοιξε τον δρόμο για νέες δυνατότητες και παρακίνησε ένα μεγάλο κομμάτι του ελληνικού κόσμου να αναλογιστεί εναλλακτικές μορφές πολιτικής και πολιτειακής οργάνωσης για το μέλλον. Οι διαδικασίες αυτές και οι εχθροπραξίες μεταξύ των Αυτοκρατοριών που έλαβαν χώρα, δημιούργησαν επίσης ένα πληθυσμιακό δυναμικό με νέα στρατιωτική εμπειρία, παραστάσεις και γενικότερα διαφοροποιημένο νοητικό ορίζοντα. Πολλοί ηγέτες της Ελληνικής Επανάστασης ήταν βετεράνοι των πολέμων κάποιας Αυτοκρατορίας –ή και των τριών–, οι οποίες πολεμούσαν στην Αδριατική, στη Δαλματία και στην Ιταλική χερσόνησο στο διάστημα 1797-1815.¹⁸

16. Για μια γενική εποπτεία αυτών των εντάσεων, βλ. Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Λιβάνης, 1982.

17. Υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα έντονης κοινωνικής διαμάχης με χρήση σύγχρονου πολιτικού λόγου. Το πρώτο αφορά τη Σάμο, στο διάστημα μεταξύ 1804 και 1815· βλ. Σοφία Λαΐου, «Political Processes on the Island of Samos prior to the Greek War of Independence and the Reaction of the Sublime Porte», Αντώνης Αναστασόπουλος (επιμ.), *Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete VII, 9-11 January 2009*, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2012, σ. 91-105. Μια πολύ προγενέστερη περίπτωση ήταν αυτή της Κοζάνης, μεταξύ 1780 και 1785· βλ. Δημήτριος Κ. Λαμπράκης, *The Relationship between Centre and Periphery in the Ottoman Era of Experimentation with and adaptation of Institutions for Fiscal Demands: The Cases of Kozani, Serfice, and Velvendos, ca.1690 – ca. 1820*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Birmingham, 2017, σ. 146-169. Φίλιππος Ηλιού, *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1986. Επίσης, στον Μοριά, λίγα χρόνια πριν από το 1821, υπήρξε έντονος αλληλοσπαραγμός μεταξύ επιφανών χριστιανών, βλ. J. C. Alexander, «Some Aspects of the Strife Among the Moreot Christian Notables, 1789-1816», *Επετηρίς Εταιρείας Στρεοελλαδικών Μελετών* 5 (1974-1975), σ. 473-504.

18. Γιάννης Κοτσώνης, *Η Ελληνική Επανάσταση και οι Αυτοκρατορίες. Η Γαλλία και οι Έλληνες, 1797-1830*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2020.

Οι πολλές πατρίδες της Ελληνικής Επανάστασης

Η αλληλεπίδραση αυτών των δυναμικών, μαζί με πιο απρόβλεπτους παράγοντες, όπως κακές σοδειές, βαριά φορολογία και θανάσιμες πολιτικές προστριβές στο τοπικό επίπεδο, μετέτρεψαν τη δυσαρέσκεια σε πολιτική Επανάσταση. Οι ξεκάθαρα πολιτικές φιλοδοξίες της Επανάστασης είναι εμφανείς από τις πρώτες προκηρύξεις και διακηρύξεις –είτε του ίδιου του Υψηλάντη, είτε άλλων επιφανών προσωπικοτήτων στα σημαντικότερα επαναστατικά κέντρα. Παρόλο που οι πρωταγωνιστές διαφωνούσαν αναφορικά με την πολιτική και κοινωνική σημασία της Επανάστασης, όλοι συμφωνούσαν ότι η οθωμανική κυριαρχία είχε απωλέσει τη νομιμότητά της και εξέφραζαν την αγανάκτησή τους απέναντι στην αδικία, την τυραννία και στον δεσποτισμό. Τα αιτήματα για δικαιοσύνη διέθεταν δύο σημεία αναφοράς: το ένα αντλούσε από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και χρησιμοποιούσε τις έννοιες του δεσποτισμού και της τυραννίας, και το άλλο αντλούσε από το οθωμανικό πλαίσιο και χρησιμοποιούσε κυρίως την έννοια του «ζουλουμιού» (εκ του τουρκικού *zulüm*) –ενός όρου που απαντά τακτικά στα έγγραφα της εποχής.¹⁹ Η διάκριση μεταξύ του ευρωπαϊκού και του οθωμανικού εννοιολογικού πλαισίου είναι δύσκολη: σύμφωνα με το οθωμανοελληνικό λεξικό του Χλωρού, από τα τέλη του 19ου αιώνα η λέξη *zulüm* μπορεί να σημαίνει και αδικία και τυραννία.²⁰

Σε διεθνές επίπεδο, και παρά τις όποιες φήμες για παροχή βοήθειας από τη Ρωσία, όλες οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις καταδίκασαν την Ελληνική Επανάσταση. Αυτή την αρχική διπλωματική εχθρότητα προς τον ελληνικό αγώνα οφείλουμε φυσικά να την τοποθετήσουμε στο ευρύτερο πλαίσιο της ανησυχίας απέναντι στις φιλελεύθερες προκλήσεις που αντιμετώπιζε το ευρωπαϊκό κατεστημένο και οι διεθνείς θεσμοί (τυπικοί και άτυποι), που είχαν διαμορφωθεί μετά το Συνέδριο της Βιέννης. Παρά τη δυσπιστία των Οθωμανών προς την επίσημη καταδίκη της εξέγερσης και την πεποίθηση ότι ήταν υποκινούμενη από το εξωτερικό, δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδεικνύουν ότι είχε επίσημη υποστήριξη, τουλάχιστον στα αρχικά της στάδια· η υποστήριξη θα ερχόταν αργότερα, πρώτα από τη Μεγάλη Βρετανία και τη Ρωσία, το 1826, και στη συνέχεια ένα χρόνο αργότερα, στη Ναυμαχία του Ναβαρίνου, όταν και οι πιέσεις των φιλελληνικών κύκλων εντάθηκαν.

19. Βλ. λ.χ. την επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη στον Σερίφ Μεχμέτ πασά της Κρήτης: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Δ', Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου Π. Β. Μωραϊτίνη, 1861, σ. 491-493.

20. Ιωάννης Χλωρός, *Turkceden Rumcaya kamūs-i Osmānī. Λεξικόν Τουρκοελληνικόν*, τ. Β', Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 1104.

Πώς όμως δικαιολόγησαν και νομιμοποίησαν οι επαναστάτες τον ξεσηκωμό τους —ή την αποστασία τους, για να χρησιμοποιήσουμε τα δικά τους λόγια, κατά τα αρχικά στάδια;²¹ Τι γλώσσα επιστράτευσαν για να το καταφέρουν; Και πώς ξεκίνησαν να οργανώνονται; Όπως συμβαίνει συνήθως σε αντίστοιχες περιπτώσεις, το ξέσπασμα της Επανάστασης δημιούργησε πολλά ερωτηματικά σχετικά με την πολιτική εξουσία και την πολιτική/θεσμική οργάνωση και, εν τέλει, με την πολιτική κυριαρχία. Στην προσπάθειά τους να ανταποκριθούν σε αυτές τις προκλήσεις —συχνά υπό την πίεση πολύ πειστικών γεγονότων— οι επαναστάτες εισήγαγαν διάφορες πολιτικές καινοτομίες: συνελεύσεις, προκηρύξεις, συμφωνίες με οιονεί συνταγματικό χαρακτήρα, χρήση απεσταλμένων και θεσμούς αντιπροσώπευσης. Οι καινοτομίες αυτές αντλούσαν από πολλές πηγές: τοπικές, περιφερειακές και —όλο και περισσότερο— από μια διεθνική, συνταγματική και φιλελεύθερη γλώσσα. Διαμορφώθηκαν δύο πολιτικά ιδιώματα που αντιστοιχούσαν σε δύο διαφορετικές εκδοχές του συνταγματικού πολιτεύματος και της θέσπισης θεσμών, όπως επίσης και σε δύο διαφορετικά συμβολικά πλαίσια. Το ένα είχε ως έννοια-κλειδί την «πατρίδα», έδινε έμφαση στο τοπικό και αντλούσε από προϋπάρχουσες έννοιες και πρακτικές αυτοδιακυβέρνησης που είχαν αναπτυχθεί στο οθωμανικό πλαίσιο. Το δεύτερο περιστρεφόταν γύρω από την έννοια του «έθνους», περιλάμβανε νέες έννοιες και επαναστατικές πρακτικές επηρεασμένες από ευρωπαϊκές και αμερικανικές εμπειρίες της εποχής, όπως η κυριαρχία (εθνική ή όχι), η ελευθερία και τα φυσικά δικαιώματα. Πίσω από τις διαφορές μεταξύ αυτών των δύο αντιλήψεων για τον τρόπο οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας κρυβόταν μια θεμελιώδης εννοιολογική διαφορά: ενώ, σύμφωνα με την πρώτη, η κυριαρχία και η πολιτική εξουσία γινόταν κατανοητή με όρους περισσότερο προσωπικούς και χωρικά πιο συγκεκριμένους, σύμφωνα με τη δεύτερη η κυριαρχία και η πολιτική εξουσία ήταν αφηρημένες ιδιότητες δύο απρόσωπων οντοτήτων (του έθνους και του κράτους). Η διαλεκτική μεταξύ των δύο ιδιωμάτων και ο τρόπος με τον οποίο τροφοδοτούσαν τη διαμάχη μεταξύ συνομοσπονδιακού/ομοσπονδιακού και κεντρικού συστήματος διακυβέρνησης κατέληξε σταδιακά να γίνει η μεγαλύτερη πρόκληση που είχαν να επιλύσουν οι επαναστάτες. Τα δύο αυτά πολιτικά οράματα (ομοσπονδιακό/συνομο-

21. Ο όρος «αποστασία» αντί για «επανάσταση» προτιμάται για να περιγράψει τα πρώτα στάδια της εξέγερσης· βλ. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Επανάσταση: Χρήσεις και σημασίες της λέξης σε κείμενα του '21», Δ. Δημητρόπουλος, Χ. Λούκος, Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Όψεις*, ό.π., σ. 307-340.

σπονδιακό και εθνικό/ενιαίο) αρχικά αλληλοεπικαλύπτονταν, με την τελική επιλογή να εξαρτάται από τη στόχευση των εμπλεκομένων και το κοινό στο οποίο απευθύνονταν. Ωστόσο, καθώς ο πόλεμος συνεχιζόταν, οι δύο αυτές αντιλήψεις ήρθαν σε σύγκρουση μεταξύ τους και άρχισαν να μοιάζουν ασύμβατες. Υπάρχουν τώρα δύο αξιώσεις των επαναστατών, οι οποίες, έστω και αν ήταν ρητορικές, διαπερνούσαν τα πολιτικά, κοινωνικά και γεωγραφικά σύνορα. Η μία ήταν ότι το να υπόκειται κανείς στην αυθαίρετη βούληση του σουλτάνου ήταν εξ ορισμού μια μορφή δουλείας και κατά συνέπεια μια μορφή τυραννίας. Η άλλη αναφερόταν στη θρησκεία: όποια και αν ήταν η πηγή έμπνευσής τους, οι Έλληνες επαναστάτες παρουσίαζαν την εξέγερσή τους ως αγώνα ενός καταπιεσμένου χριστιανικού πληθυσμού εναντίον των μουσουλμάνων καταπιεστών του.

Τα όργανα που συγκροτήθηκαν αμέσως μετά το ξέσπασμα της εξέγερσης και είχαν στόχο την εκπροσώπηση τοπικών ή περιφερειακών πολιτικών φορέων, επικαλούνταν την έννοια της πατρίδας, η οποία έδινε έμφαση στην τοπικότητα.²² Παρόλο που ακόμα δεν γνωρίζουμε αρκετά για πολλές από αυτές, από την άνοιξη του 1821 και έπειτα συστάθηκαν πολλές τοπικές πρωτοβουλίες και συλλογικότητες που ήταν βαθιά επηρεασμένες από την τοπική πολιτική κουλτούρα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το «Αχαϊκό Διευθυντήριο» στην Πάτρα, τη «Μεσσηνιακή Γερουσία» στην Καλαμάτα, την «Εφορεία της Καρυταίνης», τη «Γενική (Φροντιστική) Εφορεία» στην Τριφυλία, την «Εφορεία Ιμλακίων», την «Κοινότητα της Ήλιδος» στη Γαστούνη, την «Κοινότητα» ή «Καγκελλαρία» της Κορίνθου, την «Καγκελλαρία» του Άργους (που είχε ως αντίπαλο ένα συμβούλιο που αποκαλούνταν «Κονσολάτο»), την «Αρχή των Αθηνών», τη «Βουλή των Ψαρών», την «Αρχηγία των Όπλων της Σάμου» και την «Καγκελαρία Σφακίων», ενώ υπήρχαν και πολλές περιπτώσεις όπου τα τοπικά συμβούλια και οι πρεσβύτεροι της κοινότητας αναλάμβαναν ευρύτερα διοικητικά καθήκοντα (όπως στην Ύδρα, στις Σπέτσες, στην Κάσο, στην Κορώνη κ.α).²³ Η ιστοριογραφία δεν έχει διερευνήσει σε βάθος τη γλώσσα αυτών των τοπικών συλλογικοτήτων, παρά μόνο για να υποστηρίξει ότι αποτελούσε ένδειξη μιας πολιτικής κουλτούρας βασισμένης στην παράδοση και των ευκαιριακών προσπαθειών των τοπικών ελίτ να

22. Dean J. Kostantaras, «Christian Elites of the Peloponnese and the Ottoman State, 1715-1821», *European History Quarterly* 43/4 (2013), σ. 628-656.

23. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωση κατά την Ελληνική Επανάσταση, 1821-1827*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1966, σ. 40-43.

ελέγξουν τα γεγονότα και να διατηρήσουν τη θέση τους στην εξουσία.²⁴ Αν όμως εξετάσουμε κάποιες από τις διακηρύξεις αυτών των σωμάτων, η εικόνα που προκύπτει είναι πιο περίπλοκη.

Καταρχάς, οι περισσότερες διακηρύξεις δικαιολογούσαν τον ξεσηκωμό επικαλούμενες την αδικία που χαρακτήριζε τη ζωή υπό τον «οθωμανικό ζυγό». Έτσι, παρουσίαζαν την ένοπλη εξέγερση ως αναπόφευκτη. Η χρήση λεξιλογίου περί αδικίας και δικαιοσύνης δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει, καθώς αποτελούσε ήδη μέρος του πολιτικού φαντασιακού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με την αυτοκρατορική οθωμανική λογική, η υποτέλεια των κατακτημένων αλλόθρησκων είχε ως αντάλλαγμα από την πλευρά των Οθωμανών τη διαφύλαξη της δικαιοσύνης και της προστασίας από την αδικία.²⁵ Η διαφύλαξη, μάλιστα, αυτών των αρχών και γενικά η προστασία των διαφόρων «τόπων» της οθωμανικής επικράτειας διαπερνούσε τον λόγο και τις πρακτικές πολλών από τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης, των αρματολών συμπεριλαμβανομένων. Όταν, για παράδειγμα, ο Καραϊσκάκης απέκρουσε, την άνοιξη του 1823, τους Σουλιώτες υπό τον Κίτσο Τζαβέλα, που εισήλθαν στην επαρχία των Αγράφων, ο λόγος που επικαλέστηκε για να τους αντιμετωπίσει ως εισβολείς ήταν ότι πρόδωσαν και «πούλησαν» τον τόπο τους, στάθηκαν δηλαδή ανάξιοι να διαφυλάξουν την πατρίδα τους.²⁶

Στα πρώτα στάδια πάντως της Επανάστασης τα συγκεκριμένα κείμενα των επαναστατών δεν αφορούσαν μόνο το γιατί λαμβάνει χώρα μια εξέγερση· αφορούσαν και το ποιοι είναι αυτοί που εξεγείρονται. Επιβεβαίωναν, με άλλα λόγια, την ύπαρξη τόσο μιας εξέγερσης όσο και ενός πολιτικού υποκειμένου ή μιας συλλογικότητας. Σε μεγάλο βαθμό δεν ήταν τόσο σαφές –όσο πιστεύουμε συνήθως– το ποιος ήταν αυτός που εξεγειρόταν ή καλούνταν να εξεγερθεί. Ο πλέον συχνός ισχυρισμός ήταν ότι επρόκειτο για χριστιανούς που ανήκαν στο ελληνικό Γένος. Αλλά σε πολλά κείμενα ακόμα και αυτή η αναφορά απουσιάζει (πιθανότατα επειδή θεωρούνταν δεδομένη) και αυτοί τους οποίους καλούσαν σε εξέγερση ήταν

24. Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές*, ό.π. Για μια διαφορετική προσέγγιση, βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνις, *Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1830*, Αθήνα, Εστία, 2021, σ. 46-55.

25. Frederick Anscombe, *State, faith and nation in Ottoman and Post-Ottoman lands*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 2014, Marinus Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought Up to the Early Nineteenth Century*, Λέιντεν – Βοστώνη, Brill, 2019, σ. 438-441.

26. Ν. Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 294. Βλ. και τα σχόλια του Δ. Τζάκη, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη*, ό.π., σ. 133-134.

οι ντόπιοι «Έλληνες» (οι «Πελοποννήσιοι Γραικοί», οι «αδελφοί κάτοικοι της Αρκαδίας») εν αντιθέσει προς τους «Αρκαδίους Τούρκους», ο «Λαός της Ύδρας» ή οι «Υδριώται», οι «Γραικοί της Κρήτης» ή οι «κάτοικοι της νήσου Κρήτης» κ.ο.κ.).²⁷ Με άλλα λόγια, στο κάλεσμα για εξέγερση η τοπική ταυτότητα είχε εξίσου σημαντική βαρύτητα με την εθνική.

Οι προκηρύξεις αυτές δεν ήταν απλά κείμενα: αποτελούσαν διακηρύξεις που όριζαν την κοινότητα και τις σχέσεις εντός της θέτοντας τις βάσεις για συνταγματικού τύπου ορισμούς στον βαθμό που αυτοί στόχευαν να δημιουργήσουν μια εσωτερική ενότητα στη συλλογικότητα, την πολιτική ύπαρξη της οποίας διακήρυσσαν. Για παράδειγμα, ένα εγγενές χαρακτηριστικό πολλών από αυτά τα κείμενα ήταν η αναφορά στις πολιτικές αξίες που χαρακτήριζαν και συνέδεαν την εκάστοτε συλλογικότητα. Οι αξίες αυτές είχαν συχνά αρνητικό χαρακτήρα: φόβος και καταδίκη του σφετερισμού της εξουσίας, της επιθυμίας για εξουσία αλλά και της απληστίας (η «επιβουλή εξουσίας», η «φιλαρχία» και η «φιλοπλουτεία») είναι έννοιες που συναντά κανείς πολύ συχνά στις πηγές της εποχής). Άλλες, πάλι, είχαν θετικό χαρακτήρα, όπως η «αρετή», την οποία θα έπρεπε να καλλιεργούν οι πολιτικές αρχές, ή το καθήκον των μελών της συλλογικότητας να διασφαλίζουν την επιβίωση και την ευημερία της, ακόμα κι αν απαιτούνταν να θυσιάστούν.²⁸ Τις θετικές αυτές αξίες εξέφραζε μια συν-αισθηματική (affective) γλώσσα, η οποία, αν και υπήρχε και πριν την Επανάσταση, έγινε ακόμα πιο δημοφιλής και πλούσια κατά τη διάρκειά της. Αυτή η γλώσσα είχε πολλές «οικογενειακές» συνδηλώσεις καθώς και πολλές αναφορές σε αξίες αντλούμενες από την έννοια της κοινότητας, όπως η «αγάπη», η «ευτυχία», η «αδελφότητα», η «φιλία» (η συγκεκριμένη χαρακτηριζε φυσικά τη γλώσσα της Φιλικής Εταιρείας), η «ενότητα», η «ευταξία», η «ευνομία». Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι μετά τη θεσμοθέτηση της εθνικής διοίκησης, στις αρχές του 1822, η

27. Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα – Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα 1966, σ. 147-149, 152-157.

28. Υπάρχει πληθώρα πηγών που αναφέρονται σε αυτές τις αρετές, βλ. για παράδειγμα, τα έγγραφα που δημοσίευσε ο Δ. Αντωνίου: *Δαβίδ Αντωνίου (επιμ.), Η εκπαίδευση κατά την Ελληνικήν Επανάσταση, 1821-1827. Τεκμηριωτικά κείμενα*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2002, όπως τη διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας, που εκδόθηκε στις 16 Μαρτίου του 1822, τ. Α', σ. 62· μία επιστολή του Οδυσσέα Ανδρούτσου προς τον Αδαμάντιο Κοραή, που εστάλη στις 20 Απριλίου του 1823 (τ. Α', σ. 101-102), καθώς επίσης και τη «Γενική οργάνωση της Προσωρινής Κυβερνήσεως της Ελλάδος» σε ό,τι αφορά τα καθήκοντα του Υπουργείου Θρησκευμάτων, που εκδόθηκε στις 27 Φεβρουαρίου του 1822 (τ. Α', σ. 42-43).

ίδια φορτισμένη γλώσσα συνέχισε να χρησιμοποιείται, με τη διοίκηση να παρουσιάζεται ως «μητέρα» που φροντίζει για τα «αδέλφια». Η σημασία της απομάκρυνσης από μια πατριαρχική γλώσσα που αναφερόταν σε μια κυβέρνηση-προστάτη για χάρη μιας περισσότερο συν-αισθηματικής γλώσσας που έδινε έμφαση στην εσωτερική συναισθηματική ενότητα, ακόμα δεν έχει γίνει αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης.²⁹

Οι αξιώσεις αυτές πάντως δεν ήταν καινοφανείς, ιδίως αν τις δούμε σε ένα παγκόσμιο συγκριτικό πλαίσιο. Αντιθέτως, παρατηρείται πως είχαν πολλές ομοιότητες με μια γλώσσα αυτονομίας και αυτοδιακυβέρνησης ρεμπουμπλικανικής έμπνευσης, που ήταν χαρακτηριστική της ευρωατλαντικής ζώνης. Ωστόσο, ο ισχυρισμός ότι αυτή η γλώσσα απλά εισήχθη και ήταν αποκλειστικά προϊόν έξωθεν επιρροής δεν φαίνεται να είναι πια πειστικός.

Το ίδιο ισχύει και για την προσπάθεια να την χωρέσουμε στο δίπολο νεωτερικότητα-παράδοση.³⁰ Η έρευνά μας δείχνει ότι απλά αποτελούσε μέρος της τοπικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία ήταν πολύ πλουσιότερη απ' ό,τι πιστεύεται: στην πρώιμη νεότερη περίοδο, άλλωστε, η κυριαρχία δεν περιοριζόταν σ' ένα σύστημα που αποτελούνταν από ένα μοναδικό, οριοθετημένο κράτος, αλλά ήταν υβριδική, κατακερματισμένη, πολυεπίπεδη και σύνθετη. Σε τέτοιες πολιτικές πραγματικότητες, οι όρκοι και οι γραπτές ή άγραφες συμφωνίες (υποταγής ή άλλου τύπου) είχαν οιονεί συνταγματικό και συμβολαιοκρατικό χαρακτήρα, καθώς συνέδεαν τους χωρικούς, τα μέλη της κοινότητας και τους οπλαρχηγούς μεταξύ τους αλλά και/ή με τις αρχές. Μάλιστα, τέτοιες πρακτικές, και ιδίως οι όρκοι πίστης, όσο τυπικοί και αν μας φαίνονται (χωρίς όμως να είναι), παρήγαγαν με τον δικό τους τρόπο νομιμοποίηση από το εσωτερικό

29. Βλ. και Michalis Sotiropoulos, «“United we stand, divided we fall”: Sovereignty and government during the Greek revolution (1821-28)», *Historien*, special issue edited by Ada Dialla and Yanni Kotsonis (υπό έκδοση). Γενικότερα βλ. και τα έργα της Lynn Hunt και ιδίως το *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, Μπέρκλεϋ 1984.

30. Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές*, ό.π. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, Pantelis Lekkas, «The Greek War of Independence from the Perspective of Historical Sociology», *The Historical Review* 2 (2005), σ. 161-183. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Σύντομη ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους*, Αθήνα, Καλλιγράφος, 2012. Βλ. και την εισαγωγή στο Πέτρος Πιζάνιαν (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2009. Βλ. επιπλέον και P. Kitromilides, C. Tsoukalas, *The Greek Revolution*, ό.π.

της κοινότητας, ή τουλάχιστον εξέφραζαν την ιδέα ότι οι υποτελείς και οι κοινότητες είχαν πολιτική βούληση.³¹ Έτσι, ο όρκος είχε νομική βαρύτητα στο πλαίσιο του εθιμικού δικαίου, το οποίο κατά την περίοδο αυτή ανασηματοδοτείται. Το δε εθιμικό δίκαιο δεν πρέπει να θεωρείται ως απομεινάρει του παραδοσιακού και προνεωτερικού παρελθόντος. Πολλοί φιλελεύθεροι νομικοί του πρώιμου νεοελληνικού κράτους δεν το είδαν ως τέτοιο αλλά το χρησιμοποίησαν ως εργαλείο εκσυγχρονισμού.³²

Καθώς η νομιμότητα της οθωμανικής κυριαρχίας αμφισβητούνταν, τα πολιτικά αυτά προηγούμενα έβρισκαν νέα χρήση. Προσπαθώντας να διαχειριστούν τον κατακερματισμό των πηγών εξουσίας και την εξάπλωση των τοπικών πρωτοβουλιών, πολλοί επαναστάτες ανέμιζαν μερικές μορφές «πολιτικής διαπραγματεύσεων» με πιο τοπικές συλλογικές πρακτικές (συνελεύσεις). Αυτό έδωσε επίσης περιθώριο ελιγμών σε καινούργιες ομάδες που είχαν άλλα μέσα στη διάθεσή τους αντί για πλούτο ή πρόσβαση στην πολιτική (όπως δείχνουν οι στρατιωτικές ομάδες στην Πελοπόννησο, οι ναυτικοί στην Ύδρα ή η περίπτωση του Λογοθέτη στη Σάμο). Οι «ρίζες του ριζοσπαστισμού» βρίσκονταν όντως σε μεγάλο βαθμό σε αυτή τη σύνθεση και την επανίδρυση των τοπικών ελίτ.³³ Μια εναργής αντανάκλαση αυτού του φαινομένου υπάρχει σε ένα από τα πλέον «παραδοσιακά» κείμενα: αυτό της ομιλίας του Παλαιών Πατρών Γερμανού κατά τις πρώτες μέρες της εξέγερσης (και που δημοσιεύτηκε αργότερα στο γαλλικό *Le constitutionnel*).³⁴ Το κείμενο απευθυνόταν

31. Joanna Innes, «Popular consent and the European order», J. Innes, M. Philp, *Re-imagining democracy*, ό.π., σ. 271-299 (ιδίως 274-276).

32. Michalis Sotiropoulos, *Greek liberalism after the Revolution. The Greek Jurists and the intellectual foundations of the Greek state, ca 1830-1880*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press (υπό έκδοση).

33. Για μια ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης, βλ. Mark Mazower «Villagers, Notables and Imperial collapse: the Virgin Mary of Tenos in the 1820s», Mark Mazower (επιμ.), *Networks of power in Modern Greece. Essays in honour of John Campbell*, Λονδίνο, Columbia University Press, 2008, σ. 69-88. Βλ. επίσης Σοφία Ν. Λαΐου, «Η προφορική παράδοση ως όπλο διαπραγμάτευσης: Το ζήτημα των προνομίων της Σάμου, 1830-1834», Σοφία Λαΐου (επιμ.), *Συνταγματικά κείμενα της Ηγεμονίας Σάμου*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2013, σ. 19-45, Θάνος Βερέμης, Ιωάννης Κολλιόπουλος, *1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, Αθήνα, ΣΚΑΙ εκδόσεις, 2010, σ. 96-113. Βλ. και Graig Calhoun, *The Roots of Radicalism. Tradition, the Public-Sphere and Early Nineteenth-century Social Movements*, Σικάγο 2012.

34. Παρότι το κείμενο παρουσιάζεται ως ομιλία του Γερμανού, στην πραγματικότητα η δημοσίευσή του στα γαλλικά στο *Le constitutionnel*, *Journal du com-*

στον «κλήρον και τους πιστούς της Πελοποννήσου» (στους «πολυαγαπημένους μας αδελφούς»), όπως λέει στην πρώτη του πρόταση), και είχε πολλές θεολογικές αναφορές. Ο Γερμανός όμως χρησιμοποίησε αυτές τις αναφορές καταρχάς για να υποστηρίξει ότι η οθωμανική εξουσία ήταν δεσποτική (μια και είχε ξεπεράσει «το μέτρο των ανομιών») και κατά δεύτερον ότι το ελληνικό Γένος είχε θρησκευτικό καθήκον όχι μόνο να αντισταθεί, αλλά να το πράξει αυτό ακόμα κι αν έπρεπε να θυσιαστεί. Και ήταν πεπεισμένος ότι το Γένος θα το έπραττε αυτό, γιατί είναι «προτιμώτερον να αποθάνη τις με τα όπλα ανά χείρας, παρά να δει το όνειδος [της υποταγής] του Ιερού και της Πατρίδος του».³⁵

Καθώς ο πόλεμος συνεχιζόταν, εισήχθησαν επιπλέον καινοτόμες πρακτικές σε μια προσπάθεια ελέγχου και καλύτερης οργάνωσης των τοπικών πρωτοβουλιών. Μια από αυτές ήταν η ίδρυση περιφερειακών οργανισμών, με τη βοήθεια των οποίων οι επαναστάτες προσπαθούσαν να ξεπεράσουν τα όρια του τοπικισμού, όπως η Πελοποννησιακή Γερουσία, η Οργάνωση της Δυτικής (Χέρσου) Ελλάδος στο Μεσολόγγι και ο Άρειος Πάγος της Ανατολικής (Χέρσου) Ελλάδος στα Σάλωνα. Οι δύο τελευταίοι οργανισμοί, που είχαν επικεφαλής Φαναριώτες με καλή γνώση του φιλελεύθερου συνταγματισμού (τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Θεόδωρο Νέγρη, αντίστοιχα), ανέπτυξαν ένα περισσότερο εθνικό εδαφικό όραμα (όπως φαίνεται και από την ονομασία που επέλεξαν) σε σύγκριση με τους προηγούμενους, που έδιναν έμφαση στον τοπικισμό (μεταξύ των οποίων και η Πελοποννησιακή Γερουσία). Παρ' όλα αυτά, ενώ αυτή η νοητική χαρτογράφηση των περιφερειών της επαναστατικής επικράτειας

merce, politique et litteraire (6 Ιουνίου 1821), αν όχι και η σύνταξή του ή η κατασκευή του, όπως υποστηρίζει ο Βασίλης Κρεμμυδάς, οφείλει πολλά στα αδέρφια Rouqueville. Αυτό δεν αλλάζει τη σημασία της γλώσσας του κειμένου, γιατί, όπως υπογραμμίζει και ο Κρεμμυδάς, ο Γερμανός και τα αδέρφια Rouqueville είχαν συνεχή επικοινωνία. Γενικότερα, άλλωστε, η πολιτική γλώσσα του Γερμανού, όπως είναι φυσικό, βρήκε θεολογικών αναφορών. Βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Μηχανισμοί παραγωγής ιστορικών μύθων: Σχετικά με μια ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού», *Μνήμων* 18 (1996), σ. 9-21, και Παλαιών Πατρών Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Τυπ. Σπύρου Τσαγγάρη, 1900.

35. Η λέξη «Γένος» έχει περίπλοκη σημασία. Υποδηλώνει το ελληνορθόδοξο θρήσκευμα, αλλά φέρει και συνδηλώσεις κοινής καταγωγής και πολιτισμικών δεσμών. Καθώς τοποθετούσε τη θρησκεία πάνω από τα υπόλοιπα στοιχεία που συγκροτούσαν την ταυτότητα, το Γένος επανανοηματοδοτήθηκε τον 19ο αιώνα από το Πατριαρχείο, ιδίως ως απάντηση στην έννοια του έθνους, η οποία όλο και περισσότερο κατέληγε να σημαίνει τον λαό ως πολιτική ενότητα. Βλ. Μ. Sotiropoulos, Α. Hadjikyriacou, «*Patris, Ethnos and Demos*», *ό.π.*, σ. 101.

σηματοδοτούσε την εγκατάλειψη του οθωμανικού προτύπου, βασιζόταν – και εν μέρει αλληλοεπικαλυπτόταν – με το προϋπάρχον οθωμανικό χωρικό φαντασιακό (τουλάχιστον όπως αυτό είχε γίνει πραγματικότητα υπό τον Αλή πασά και συνέδεε την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο).

Άλλο ένα καινοτόμο στοιχείο ήταν ότι ο λόγος που προέκυπτε από αυτούς τους οργανισμούς, διατυπωνόταν πλέον με όρους «δικαίων» και «ελευθεριών».³⁶ Το λεξιλόγιο αυτό υιοθέτησε και το Πατριαρχείο, όταν καταδίκασε μεν την «αποστασία», αλλά υπενθύμιζε ταυτόχρονα στους ορθόδοξους χριστιανούς ότι η Εκκλησία ανέκαθεν υπερασπιζόταν τις «ελευθερίες» (ζωή, ιδιοκτησία, τιμή) των μελών της – («ελευθερίες τις οποίες ο σουλτάνος τους είχε παραχωρήσει με αντάλλαγμα την υποτέλειά τους») (εννοώντας το κοινωνικό συμβόλαιο που περιλάμβανε την υποταγή των μη μουσουλμάνων σε μια ισλαμική πολιτεία με αντάλλαγμα την προστασία τους).³⁷ Η ένταξη όρων όπως «δικαιώματα» και «ελευθερίες» στο πολιτικό λεξιλόγιο του Πατριαρχείου δεν ήταν εντελώς καινούρια, στον βαθμό που ακολουθούσε τον οθωμανικό λόγο και την οθωμανική πολιτική λογική.³⁸

Το τρίτο στοιχείο καινοτομίας είχε να κάνει με την ιδιότητα του πολίτη. Καθώς επισημοποίησαν την αυτοοργάνωσή τους, ενόσω πολεμούσαν εναντίον των Οθωμανών, η ταυτότητα για τους επαναστάτες σχετίστηκε με τις κρίσιμες επιλογές που έκαναν κατά τη σύρραξη. Αναπτύχθηκε έτσι μια αντίληψη για την ιδιότητα του πολίτη, η οποία ήταν άρρηκτα δεμένη με τη συμμετοχή στην Επανάσταση. Αυτή την αντίληψη δεν τη βρίσκει κανείς μόνο σε διακηρυκτικά κείμενα αλλά και σε απόψεις που εξέφραζαν οι επαναστάτες στο πεδίο της μάχης. Προσπαθώντας να αντικρούσει τους Σουλιώτες που «σφετερίζονταν» την επαρχία του ή διαπραγματευόμενος με τις οθωμανικές δυνάμεις ο Καραϊσκάκης, σύμφωνα με τον Κασομούλη, ταύτιζε τους «Έλληνες» με αυτούς που πολεμούσαν και διαπραγματεύονταν, ενώ «ραγιάδες» ήταν όσοι αδυνατούσαν να το

36. Η διακήρυξη βρίσκεται στο Αντώνης Μ. Παντελής, Στέφανος Ι. Κουτσουμπίνης, Τριαντάφυλλος Α. Γεροζήσης (επιμ.), *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, τ. Α', Αθήνα 1993, σ. 20-21. Την ίδια λογική ακολουθεί και η «Πράξη των Καλτεζών», *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* [στο εξής *ΑΕΠ*] (διαθέσιμο διαδικτυακά: <https://paligenesia.parliament.gr/>), τ. Α', σ. 441-442.

37. Σία Αναγνωστοπούλου, «Η διπλή ανάγνωση της επανάστασης στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής λογικής περί εξουσίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης. Από τον οθωμανορθόδοξο πατριωτισμό στον ελληνικό αλυτρωτισμό», Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π., σ. 289-306.

38. Yusuf Ziya Karabıçak, «“Why Would We Be *Limberte*?” *Liberté* in the Ottoman Empire, 1792-1798», *Turcica* 51 (2020), σ. 219-253.

κάνουν.³⁹ Σταδιακά η μη συμμετοχή ή η προδοσία έφτασε να θεωρείται λόγος αποκλεισμού από την πολιτική κοινότητα –και η ειρωνεία είναι ότι ο Καραϊσκάκης θα γινόταν η πιο φημισμένη περίπτωση αυτού του αποκλεισμού, έστω και προσωρινού. Γενικότερα, αυτή η αντίληψη επέφερε μια μετατόπιση από ένα πολιτικό σύστημα χτισμένο πάνω στην κοινωνική ιεραρχία σε ένα σύστημα βασισμένο στην αφοσίωση στην Επανάσταση και εξαρτώμενο από αυτή.⁴⁰ Τα πράγματα έγιναν ακόμα πιο πολύπλοκα προς το τέλος του πρώτου έτους της Επανάστασης, όταν οι επαναστάτες κατόρθωσαν να συγκεντρωθούν στην Επίδαυρο για την Α' Εθνοσυνέλευση.

Σε όλα αυτά τα στάδια οι πολιτικές πρωτοβουλίες των επαναστατών ήταν επηρεασμένες από φιλελεύθερα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής. Αλλά δεν πρέπει να αντιμετωπίσουμε τον φιλελευθερισμό σαν μια σταθερή και ομοιογενή κατηγορία απλώς και μόνο για να τον αντιπαραβάλουμε με την παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα, όπως κάνει ένα σημαντικό κομμάτι της ιστοριογραφίας. Οι φιλελεύθεροι ήταν μια ευρεία ομάδα εκείνη την εποχή και ο φιλελευθερισμός είχε υβριδικό και συγκρητικό (syncretic) χαρακτήρα. Αυτός ο χαρακτήρας ήταν ακόμα πιο έντονος σε περιόδους πολέμου ή επανάστασης. Συνεπώς, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει ότι πολλά από τα νέα πολιτικά εγχειρήματα, είτε αντλούσαν από φιλελεύθερες ιδέες είτε όχι, διέφεραν μεταξύ τους. Πράγματι, πολλές από τις αρχικές συνελεύσεις και τους τοπικούς οργανισμούς αξίωναν αρκετά διαφορετικές λύσεις για το θέμα της κυριαρχίας και της οργάνωσης της εξουσίας. Έτσι προέκυψαν και μεγάλες διαφωνίες για τον τρόπο εκπροσώπησης του έθνους –για το ποιος θα μιλούσε εκ μέρους του και με ποιο τρόπο. Όπως συμβαίνει συνήθως, οι διαφορές εντοπίζονταν σε ερωτήματα περί δικαιοδοσίας (σχετικά με την τοπική αυτοδιοίκηση και την κεντρική διοίκηση), στη λογοδοσία και στον τρόπο ελέγχου της πολιτικής εξουσίας. Παρόλο που οι διάφορες κοινωνικές ομάδες είχαν διαφορετικά σχέδια, οι διαφοροποιήσεις αυτές είχαν ένα δυναμικό χαρακτήρα και εξαρτώνταν εν πολλοίς από τις έντονα μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Οι τοπικοί ηγέτες –όσοι δηλαδή ταυτίζονται συνήθως με πιο «παραδοσιακές» απόψεις– υποστήριζαν αποκεντρωμένες λύσεις βασιζόμενοι σε τοπικές πρακτικές και τη γλώσσα της «πατρίδας». Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το σύστημα που σχεδιάστηκε στην Πελοπόννησο τον Μάιο

39. N. K. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 295-309.

40. Eleni Andriakaina, «The promise of the 1821 revolution and the suffering body: Some thoughts on modernisation and anti-intellectualism», *Synthesis* 5 (Φθινόπωρο 2013), σ. 49-70 (ιδίως σ. 61-62).

του 1821. Για τους Πελοποννήσιους ηγέτες η κυριαρχία ανήκε στον λαό της Πελοποννήσου και εκφράστηκε θεσμικά από ένα πολυεπίπεδο σύστημα (κοινοτική-περιφερειακή-κεντρική διοίκηση), που εξασφάλιζε την ισορροπία μέσω συμβιβασμών. Παρόλο που η εκτελεστική εξουσία ανήκε αποκλειστικά στη Γερουσία, η τελευταία κατ' ουσίαν ήταν ένα συμβούλιο εντολοδόχων αντιπροσώπων που μιλούσαν εκ μέρους των εκλογέων τους, δηλαδή του λαού των επαρχιών της Πελοποννήσου.⁴¹ Αυτοί που υποστήριζαν ότι υπήρχε ανάγκη για καλύτερο συντονισμό και προσπαθούσαν να αποφύγουν τον τοπικιστικό κατακερματισμό, ήταν οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας και ιδιαίτερα όσοι κατάγονταν από φαναριώτικες οικογένειες και ήταν καλοί γνώστες του φιλελεύθερου συνταγματισμού. Με άλλα λόγια, όπως και σε άλλες περιπτώσεις στη Μεσόγειο, ο φιλελευθερισμός προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από το εσωτερικό της παλιάς Αυτοκρατορίας (είτε της Οθωμανικής είτε της Ρωσικής στη συγκεκριμένη περίπτωση) και όφειλε πολλά στις εμπειρίες που είχαν αυτοί οι άνθρωποι από τις αυτοκρατορικές μεταρρυθμίσεις.⁴² Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι τα αιτήματα για σύγκληση Εθνοσυνέλευσης και σύσταση μιας κεντρικής –και μάλιστα αντιπροσωπευτικής– διοίκησης διατυπώνονταν με ενάργεια από πρώην ή νυν αυτοκρατορικούς αξιωματούχους. Για όλους αυτούς η σύσταση μιας τέτοιας διοικητικής αρχής δεν ήταν απαραίτητη μόνο ως απόδειξη της ύπαρξης μιας διακριτής ελληνικής πολιτικής οντότητας (ή της πολιτικής ύπαρξης των Ελλήνων, όπως διατυπωνόταν σε κείμενα της εποχής). Ήταν εξίσου κρίσιμη για τη μελλοντική επιβίωση του ελληνικού κράτους, στον βαθμό που μια τέτοια διοίκηση θα έπρεπε να διαπραγματευτεί τους όρους ύπαρξης του εν λόγω κράτους (με όποια μορφή και αν έπαιρνε αυτό) σε ένα γεωπολιτικό πλαίσιο που οριζόταν από Αυτοκρατορίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός τέτοιου φιλελεύθερου ιδιώματος είναι η γνωστή επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια προς τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, το καλοκαίρι του 1821. Ανάμεσα σε πολλά άλλα ο Καποδίστριας σημειώνει στην επιστολή του την ανάγκη κεντρι-

41. Α. Μ. Παντελής, Σ. Ι. Κουτσομπίνας, Τ. Α. Γεροζήσης, *Κείμενα*, τ. Α', ό.π., σ. 21-22. Βλ. επίσης τον «Οργανισμό περί προσωρινής διοικήσεως», ο οποίος επικυρώθηκε από τη Γερουσία τον Δεκέμβριο του 1821, στο Γιώργος Δασκαλάκης, *Οι τοπικοί οργανισμοί της επανάστασεως του 1821 και το πολίτευμα της Επιδάυρου*, Αθήνα 1966, σ. 238.

42. Μιχάλης Σωτηρόπουλος, «The many liberalism of the Revolution in Greece», Juan L. Cardoso, Rui Ramos, Nuno Monteiro, Isabel Corrêa da Silva (επιμ.), *Dicionário Crítico da Revolução Liberal Portuguesa, 1820-1834*, Λισαβόνα, Dom Quixote (υπό έκδοση).

κής οργάνωσης και μάλιστα υπό έναν και μόνο αρχηγό.⁴³ Η επίκληση αυτή, ωστόσο, του «ενός» γινόταν για το κοινό καλό και μάλιστα έπρεπε να βασιστεί σε προηγούμενες (ή σε μη νεωτεριστικές, όπως λέει) πρακτικές αντιπροσώπευσης: «[...] αυτή η διεύθυνσις [των στρατιωτικών επιχειρήσεων υπό “μονοειδή” ηγεσία] δεν ημπορεί να έχη άλλον σκοπόν, παρά την φύλαξιν του αποκτηθέντος καλού. Στοχάζομαι λοιπόν, ότι η κατασκευή των δημοσίων δυνάμεων εις τους ελευθερωθέντας τόπους πρέπει να είναι απλουστάτη και όσον το δυνατόν παρομοία με την παλαιάν των κατασκευήν. Οι νεωτερισμοί θέλουν κάμει περισσότερον κακόν παρά καλόν. Ο τόπος πρέπει να έχη μίαν διοίκησιν, τι μέλλει αν αυτή η διοίκησις έχη τοιούτον ή άλλον σχήμα; Απαιτείται να είναι καλή και ισχυρά. Εις όλους τους καιρούς η της Ελλάδος διοίκησις ήτον πραγματικώς επιτροπική (representative)». ⁴⁴ Με άλλα λόγια, ο Καποδίστριας και πολλοί άλλοι φιλελεύθεροι της εποχής (και ο Μαυροκορδάτος, άλλωστε, συμφωνούσε με τα περισσότερα από αυτά) καλούσαν τους επαναστάτες να βαδίσουν προς τη μάχη ανάποδα, να συνδυάσουν δηλαδή πρακτικές

43. «[...] πρέπει να διδάξωμεν τους ανθρώπους, οίτινες κυβερνούν τα πράγματα εις την Πελοπόννησον και Ελλάδα, ότι πρώτον χρέος των είναι να στήσουν εις ισχυράν βάσιν την ασφάλειαν του τόπου· αντί να εκτείνουν την ενέργειαν, πρέπει να την συγκεντρώσουν· αντί να διασπείρουν τας δυνάμεις, πρέπει να τας ενώσουν, να τας κατασκευάσουν και να τας υποβάλουν εις ισχυράν παιδείαν. Η πληθύς των αρχηγών γεννά πληθύν συμπεφόντων και εκείθεν προκύπτει η διάστασις των γνώμων και η εξασθένησις της ηθικής και στρατιωτικής δυνάμεως· τότε αι ατυχίαι είναι άφευκτοι». Και παρακάτω στο ίδιο κείμενο: «να εύρωμεν ή να ζητήσωμεν αυτόν τον άνθρωπον, αυτόν τον μόνον αρχηγόν· χωρίς τούτου δεν κατορθούται τίποτε· οι κίνδυνοι θέλουν πλησιάσει, και δεν θέλει είσθαι πλέον καιρός να συνδράμωμεν την δυστυχίη μας πατρίδα». Η επιστολή στο Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα Ιγνατίου Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», *Αθηνά* 60 (1956), σ. 145-182 (το παράθεμα στις σ. 164-165).

44. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα», *ό.π.*, σ. 166-167. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Βιάρος Καποδίστριας σημείωνε με έμφαση σε επιστολή που έστειλε περίπου την ίδια εποχή στον Μαυροκορδάτο, την ανάγκη για μια νόμιμη αντιπροσωπευτική αρχή: «αν σχηματίσωμεν μίαν πολιτικήν αρχήν και διοίκησιν επικεφαλής των πραγμάτων όλων, αν αυτή η αρχή, παρασταίνουσα νομίμως το έθνος, προκηρύξη τα δικαιώματα του Γένους και καταστηθί τω όντι (επειδή η αναρχία, ανάθεμά την, δεν παρασταίνει ποτέ ύπαρξιν πολιτικήν ουδεμίας κοινότητος) καταστηθί, λέγω, ον πολιτικόν υπάρχειν, τότε τα πράγματα, μη δυνάμενα πλέον να οπισθοδράμουν, θέλουν αναγκάσει τον σουλτάνο ή να γνωρίσει μίαν οποιανδήποτε ελευθέραν πολιτικήν ύπαρξιν της Ελλάδος και των Ελλήνων, ή να δεχθή τον πόλεμον της Ρωσίας», *αχρονολόγητη επιστολή του Βιάρου Καποδίστρια εκ Κερκύρας προς τον Μαυροκορδάτο (Α.Μ. 22)*, Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, *ό.π.*, σ. 71.

του παρελθόντος με καινοφανείς πρακτικές, σχετικές με την Εποχή των Επαναστάσεων.⁴⁵

Το ότι πολλά από αυτά τα επιχειρήματα ήταν αποτέλεσμα της πολύ προσεκτικής διπλωματικής («τακτικής») από τη μεριά των Ελλήνων επαναστατών δεν μειώνει τον φιλελεύθερο χαρακτήρα τους ούτε τη σημασία της εκφοράς τους από ανθρώπους με εκτεταμένη εμπειρία από αυτοκρατορικές δομές. Σε γενικές γραμμές αυτά τα αυτοκρατορικά θεμέλια του φιλελεύθερων ιδιωμάτων της Επανάστασης δεν έχουν εκτιμηθεί ως τέτοια. Για παράδειγμα, ο Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης, μάλλον ένας από τους ριζοσπάστες φιλελεύθερους της εποχής, αναφέρθηκε κριτικά στους μετριοπαθείς φιλελεύθερους «μη Ελλαδίταις ομογενείς» (και άρα υπηκόους Αυτοκρατοριών) κατηγορώντας τους ως «φίλαυτους» και «φιλοτύραννους». Ταυτόχρονα, συμφωνούσε με τους περισσότερους από αυτούς για την ανάγκη θέσπισης μιας εθνικής διοίκησης ως αποδεικτικό στοιχείο ότι τα «κινήματά μας είναι εθνικά» και όχι «έργα των εταιριστών», στα οποία το Γένος «δεν λαμβάνει ουδέν μέρος».⁴⁶

45. Για τα σχόλια του Μαυροκορδάτου στην επιστολή του Καποδίστρια και την αποστολή τους προς τα αδέρφια Κουντουριώτη, βλ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα», ό.π., σ. 168-169. Για την επιστολή του Μαυροκορδάτου στα αδέρφια Κουντουριώτη, βλ. *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου (1821-1832)*, επιμ. Αντώνης Λιγνός, τ. Α', Αθήνα 1920, σ. 38-39.

46. Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης προς Γεώργιον Πραϊδήν εις Μεσολόγγιον, β²/ιδ⁹ Νοεμβρίου 1821 εν Πείσαις, στο Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικών Αρχαίων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, ό.π., σ. 76-81 (ιδίως σ. 77, 79). Για τον Πολυχρονιάδη και τις απόψεις του, βλ. Αριστείδης Χατζής, *Ο «Ενδοξότερος Αγώνας». Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2021, σ. 439-442. Αυτό δείχνει ότι πολλοί φιλελεύθεροι της εποχής —όχι μόνο οι μετριοπαθείς— κρατούσαν σαφείς αποστάσεις από τα κινήματα των «εταιριστών». Και αυτό δεν το έκαναν μόνο για λόγους τακτικής μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης αλλά και για ιδεολογικοπολιτικούς λόγους. Η βιβλιογραφία για το εταιρικό φαινόμενο και κυρίως για τον φιλελευθερισμό κατά τον 19ο αιώνα είναι πια εκτενής και εμπλουτίζεται συνεχώς. Ενδεικτικά για το εταιρικό φαινόμενο, βλ. Florencia Peyrou, Juan Luis Simal, «Exile, Secret Societies, and the Emergence of an International Democratic Culture», J. Innes, M. Philp, *Re-imagining democracy*, ό.π., σ. 205-230. Για τον φιλελευθερισμό, βλ. Pierre Rosanvallon, *The demands of liberty. Civil society in France since the Revolution*, Κάιμπριτζ Μασσαχουσέτης, Harvard University Press, 2007, Lucien Jaume, *L'individu efface ou le paradoxe du libéralisme français*, Παρίσι, Fayard, 1997, Helena Rosenblatt, *The lost history of liberalism. From ancient Rome to the twenty-first century*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2018, Raf Geenens, Helena Rosenblatt (επιμ.), *French liberalism from Montesquieu to the present day*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 2012, Duncan Bell, «What is liberal-

Πιο σημαντικό ίσως για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου είναι ότι ο μετριοπαθής φιλελευθερισμός εκφράστηκε και σε ορισμένα τοπικά συστήματα που συγκροτήθηκαν κυρίως από το καλοκαίρι του 1821 και μετά. Σε αυτά οι φιλελεύθερων απόψεων πολιτικοί εκχώρησαν τη νομοθετική εξουσία στα σώματα των αντιπροσώπων με σαφέστερο τρόπο και έκαναν λόγο για δικαιώματα και ελευθερίες (θρησκευτική ελευθερία, ελευθερία του λόγου, ελευθερία του Τύπου), συχνά υιοθετώντας, ως έναν βαθμό, ένα «εθνικό» ιδίωμα. Ωστόσο, δεν μίλησαν ξεκάθαρα για μεταφορά της εξουσίας από τον λαό· αντ' αυτού, στόχευαν σε μια διακυβέρνηση στο όνομα του έθνους και με στόχο το κοινό καλό (είτε αυτό γινόταν αντιληπτό με τοπικούς είτε με περιφερειακούς ή εθνικούς όρους) –εν πολλοίς όλα κλασικά μοτίβα του μετριοπαθούς φιλελευθερισμού της εποχής. Υπήρχαν, ωστόσο, αρκετές διαφοροποιήσεις, πολλές φορές λόγω διαφορετικής κοινωνικής και πολιτικής εμπειρίας κάποιων πρωταγωνιστών. Για παράδειγμα, η αντιπρόταση του Δημήτριου Υψηλάντη (ας μην ξεχνάμε, ενός πρώην αξιωματικού του ρωσικού στρατού) για την Πελοπόννησο ήταν μια προσπάθεια συγκέντρωσης της εξουσίας σε έναν πολιτικό φορέα με τον ίδιο επικεφαλής. Παρότι υιοθετούσε ένα πιο «εθνικό» και «δημοκρατικό» λόγο, για τον ίδιο η κυριαρχία ήταν απόλυτη και προσωποποιημένη: ανήκε σε ηγέτες, τον ίδιο και ενδεχομένως κάποιους άλλους.⁴⁷

Τα συστήματα διακυβέρνησης που σχεδιάστηκαν στη Δυτική και Ανατολική Ελλάδα με εξέχοντες φιλελεύθερους Φαναριώτες όπως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ο Θεόδωρος Νέγρης, αντίστοιχα, ήταν πολύ πιο λεπτομερή και είχαν στόχο να επιτύχουν τη δύσκολη ισορροπία μεταξύ τοπικισμού και κεντρικής διακυβέρνησης. Αμφότερα βασιζόνταν σε ένα σύστημα διακυβέρνησης τριών επιπέδων (τοπικό-περιφερειακό-κεντρικό,

ism?», *Political Theory* 42/6 (2014), σ. 682-715. Roberto Brena, *El primer liberalismo español y los procesos de emancipación de América, 1808-1824*, Μέξικο, El Colegio de México, 2006, Maurizio Isabella, *Risorgimento in exile. Italian emigrés and the liberal international in the post-napoleonic era*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009, Juan Luis Simal, *Emigrados. España y el exilio internacional, 1814-1834*, Μαδρίτη, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2012, Christopher Bayly, *Recovering liberties. Indian thought in the age of liberalism and empire*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 2012, Gabriel Paquette, *Imperial Portugal in the age of atlantic revolutions. The luso-brazilian world, c. 1770-1850*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 2013. Για την ελληνική περίπτωση, βλ. Μ. Sotiropoulos, *Greek Liberalism after the Revolution*, ό.π.

47. Α. Μ. Παντελής, Σ. Ι. Κουτσομπίνας, Τ. Α. Γεροζήσης, *Κείμενα*, τ. Α', ό.π., σ. 22-24.

με το καθένα να νομιμοποιείται από το προηγούμενο) και στην ύπαρξη μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας. Το σύστημα της Ανατολικής Ελλάδας ήταν πολύ πιο αποκεντρωμένο, καθώς στηριζόταν σε ένα σύστημα ελέγχου και ισορροπιών και στην αυτονομία των επαρχιών. Ο Άρειος Πάγος, το ανώτατο δωδεκαμελές περιφερειακό συμβούλιο που εκλεγόταν κάθε χρόνο, με κάθε μέλος του να εκπροσωπεί μία επαρχία, θεωρούνταν ο «δεσμός» μεταξύ των επαρχιών καθώς και ο σύνδεσμος ανάμεσα στην Ανατολική Ελλάδα και στην εθνική διοίκηση.⁴⁸ Το σύστημα διακυβέρνησης της Δυτικής Ελλάδας ήταν ένα πιο μετριοπαθώς φιλελεύθερο, αν όχι ελιτίστικο, πολιτικό εγχείρημα. Σύμφωνα με αυτό, για την επίτευξη της προόδου και την προστασία του κοινού καλού η σύγχρονη κυβέρνηση θα έπρεπε να βασίζεται σε λογικές και «φρόνιμες» νόρμες που θα θεσπίζονταν από τα πάνω. Κεντρικό ρόλο σε αυτή την πολιτική λογική είχε η έννοια και η πρακτική της «δημοσιότητας». Ο έντυπος λόγος θα χρησίμευε ως μέσο διαφωτισμού του λαού, θα συγκροτούσε το κοινωνικό σύνολο και θα αποτελούσε τον σύνδεσμο μεταξύ των πολιτικών θεσμών και του λαού.⁴⁹ Όσον αφορά τη συμμετοχή στο πολιτικό γίγνεσθαι και την κυβέρνηση, αυτή θα αφορούσε τους λίγους και πεφωτισμένους.

Συνολικά, η λογική του πολιτικού πλαισίου που προέκυπτε από αυτές τις εξελίξεις ήταν ομοσπονδιακή.⁵⁰ Αν και δεν διατυπώθηκε ως τέτοια με σαφή τρόπο, οι όποιες πολιτικές οντότητες –οι οποίες, μάλιστα, συχνά αποκαλούνταν «πολιτείες», όπως στην περίπτωση της Ύδρας, ή καντόνια, από εξωτερικούς παρατηρητές– ήταν αυτόνομες στο πλαίσιο μιας ομοσπονδιακής ένωσης.⁵¹ Εξ ου και οι διαρκείς αναφορές καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης στην «κοινή ημών πατρίδα», στους διάφορους «λαούς» της Ελλάδας, και η χρήση μιας γλώσσας που επικαλούνταν την «αδελφότητα».⁵²

48. Βλ. το εν είδει συντάγματος σύμφωνο «Νομική διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος», Ανδρέας Μαμούκας (επιμ.), *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος ήτοι συλλογή των περί την αναγενομένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α', Αθήνα 1839, σ. 43-76.

49. Γ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, ό.π., σ. 63-66.

50. Μ. Sotiropoulos, Α. Hadjikyriacou, «*Patris, Ethnos and Demos*», ό.π. Βλ. και Γιάννης Μηλιός, *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2020.

51. Ενδεικτικά βλ. Ιωάννης Φιλίμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ', Αθήνα, Τυπ. Σούτσα και Κτενά, 1860, σ. 424, για την επιστολή με την οποία οι τοπικοί αξιωματούχοι εκχωρούν ισχύ στον Αντώνη Οικονόμο, στις 31 Μαρτίου του 1821, και Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, τ. Α', Εδιμβούργο – Λονδίνο 1832, σ. 15 αναφορικά με τη Μάνη.

52. Για τα καθήκοντα του Υπουργείου Θρησκευμάτων, βλ. «Γενικός Οργανισμός

Τα πολλά έθνη της Ελληνικής Επανάστασης

Οι επαναστάτες υιοθετούσαν τη γλώσσα του έθνους ιδίως όταν απευθύνονταν στο διεθνές κοινό.⁵³ Κηρύσσοντας μονομερώς την ανεξαρτησία και την πολιτική τους ύπαρξη και ψηφίζοντας ένα σύνταγμα όπως ακριβώς είχαν κάνει και οι Αμερικανοί (οι οποίοι επίσης είχαν αποδώσει τις πράξεις τους στην καταπίεση), οι Έλληνες επαναστάτες προσπάθησαν να νομιμοποιήσουν την ανεξάρτητη κρατική τους υπόσταση και με αυτό τον τρόπο να διαπραγματευτούν με τις Μεγάλες Δυνάμεις ζητώντας, μεταξύ άλλων, ένα δάνειο.⁵⁴ Για τον ίδιο σκοπό παρουσίασαν τον αγώνα τους ως θρησκευτική σύγκρουση, όπου ένας καταπιεσμένος χριστιανικός πληθυσμός είχε πάρει τα όπλα εναντίον των μουσουλμάνων τυράννων του, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να δημιουργήσουν μια διαπραγματευτική γραμμή με τα άλλα χριστιανικά ευρωπαϊκά κράτη. Ακόμα και έτσι, ο ορισμός των ορίων αυτής της συλλογικής εθνικής οντότητας ήταν προβληματικός: αν ο ορισμός γινόταν με βάση την ορθοδοξία, οι καθολικοί και οι εβραίοι αποκλείονταν και τους αποδιδόταν ένα καθεστώς δεύτερης κατηγορίας («μη ορθόδοξων»), αντίστοιχο του οθωμανικού («μη μουσουλμάνοι»).

Αυτό που τελικά προέββαλλαν όλο και πιο έντονα, ήταν οι αναφορές σε φυσικά δικαιώματα, στην υποχρέωση προστασίας τους από άλλα κράτη, ιδιαίτερα από τα χριστιανικά και («πολιτισμένα»), στην αρχή της εθνικής κυριαρχίας και της ανεξαρτησίας. Όλες αυτές ήταν αξιώσεις που διατυπώθηκαν τόσο από την Α' όσο και από τις κατοπινές Εθνοσυνελεύσεις. Παρόλο που το έθνος αρχικά γινόταν αντιληπτό ως ένα αμάλγαμα διαφόρων («τόπων») που είχαν κοινή γλώσσα και θρησκεία, με το πέρασμα του χρόνου έφτασε να θεωρείται ότι είναι μια έννοια που όχι μόνο διατρέχει όλες τις τοπικές οντότητες, αλλά υπερισχύει έναντι αυτών. Ισοδύναμο, αν όχι ανώτερο, πλέον με το οθωμανικό-πατριαρχικό Γένος, το έθνος έφτασε να θεωρείται η πηγή της εδαφικής κυριαρχίας, ενώ οι αντιπρόσωποί του συγκροτούσαν την εθνική νομοθετική εξουσία.⁵⁵

της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος» (Κόρινθος, 27 Φεβρουαρίου 1822), Δ. Αντωνίου (επιμ.), *Η εκπαίδευση*, τ. Α', ό.π., σ. 42-43.

53. Βλ. για παράδειγμα την προκήρυξη του Παλαιών Πατρών Γερμανού και των προκρίτων της Αχαΐας, «Προς τους εν Πάτραις προξένους των ξένων επικρατειών», Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα – Πηγαί*, τ. Α', ό.π., σ. 145-146.

54. Βλ. τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας στο Α. Μ. Παντελής, Σ. Ι. Κουτσουμπίνας, Τ. Α. Γεροζήσης (επιμ.), *Κείμενα*, ό.π., σ. 31-32· σε ό,τι αφορά την περίπτωση των ΗΠΑ, βλ. David Armitage, *The Declaration of Independence. A Global History*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης, Harvard University Press, 2007.

55. Για τους όρους αυτούς, βλ. Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2003.

Παρ' όλα αυτά, τουλάχιστον στα πρώτα στάδια της Επανάστασης, οι παραδόσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης επηρέασαν σημαντικά το πώς καταλάβαιναν οι επαναστάτες την αντιπροσώπευση αλλά και το πώς προσπάθησαν να τη θεσμοποιήσουν. Ο Άρειος Πάγος της Ανατολικής Ελλάδας εξέλεξε «συνηγόρους» με την εντολή να εκπροσωπήσουν την περιοχή στην Α' Εθνοσυνέλευση. Με βάση το ανώτατο όργανο του οργανισμού, στόχος των «συνηγόρων» ήταν να «εκτελώσιν εν συνειδήσει και ειλικρινεία όλα τα συμφέροντα και της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, και κάθε επαρχίας εν μέρει, και όλης της Ελλάδος εν γένει κοινής Πατρίδος ούσης ημών [...]», πιθανότατα με αυτή τη σειρά προτεραιότητας.⁵⁶ Το προσωρινό Σύνταγμα του 1822 όριζε ότι το «Βουλευτικό σύγκειται εκ πληρεξουσίων εκλελεγμένων παραστατών των διαφόρων μερών της Ελλάδος».⁵⁷ Αυτή η διατύπωση συμπυκνώνει τη στιγμή της μετάβασης, όταν η («πατρίς») συνάντησε το έθνος και άρχισε να γίνεται αντιληπτή με ευρύτερους όρους, έστω και αν η *de facto* ομοσπονδιακή αντίληψη που έβλεπε το έθνος ως το αμάλγαμα διαφόρων μερών, παρέμεινε ισχυρή.⁵⁸

Το κύριο πολιτικό και, τελικά, συνταγματικό ζήτημα μετά την Α' Εθνοσυνέλευση ήταν το πώς θα μπορούσε να μετατραπεί αυτό το αμάλγαμα από διάφορες τοπικές πατρίδες σε μία ενοποιημένη εθνική πατρίδα. Μέχρι το 1823-1824, οι επαναστάτες δυσκολεύονταν να συγκεράσουν αυτές τις δύο εδαφικές αντιλήψεις. Στην πρότασή τους για το δεύτερο Σύνταγμα, το 1823, οι Ύδραίοι εντόπισαν το πρόβλημα: το κοινοβούλιο δεν εκπροσωπούσε το έθνος αλλά «τις διάφορες περιοχές της Ελλάδος».⁵⁹ Δεν είναι τυχαίο το ότι ξένοι παρατηρητές αποκάλεσαν τη νέα πολιτεία συνομοσπονδία.⁶⁰ Μόνο το 1827, με ένα νέο Σύνταγμα, εδραιώθηκε η αρχή

56. «Ψήφισμα του Αρείου Πάγου», 17 Νοεμβρίου 1821, στο Α. Μαμούκας (επιμ.), *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Α', ό.π., σ. 83-84.

57. *ΑΕΠ*, τ. Γ', σ. 26.

58. Βλ. τον «Εσωτερικό Κανονισμό» της Α' Εθνικής Νομοδοτικής Συνελεύσεως», *ΑΕΠ*, τ. Γ', σ. 17-18.

59. Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας, 1708-1854*, τ. Θ', Πειραιάς 1920, σ. 80-81 (και γενικότερα την επιστολή με τις παρατηρήσεις για το ελληνικό Σύνταγμα στις σ. 78-93).

60. Edward Blaquière, *Report on the Present State of the Greek Confederation and on its Claims to the Support of the Christian World*, Λονδίνο, William Blackwood and T. Cadell, 1823, και *The provisional constitution of Greece, translated from the second edition of Corinth, accompanied by the original Greek, preceded by a letter to the Senate of the Grecian Confederation, and by a general view of the origin and progress of the revolution, by a Grecian eye-witness, and followed by official documents*, Λονδίνο, John Murray, 1823.

της εθνικής κυριαρχίας. Εκφράζοντας τις διεκδικήσεις τους γραπτώς, οι επαναστάτες επιστράτευσαν οθωμανικές έννοιες με μια νέα μορφή: η οργανωτική δομή της προσωρινής διοίκησης μεταφέρθηκε στο νέο κράτος, με τους οθωμανικούς καζάδες να αποτελούν εν πολλοίς τη βάση της επαναστατικής διοικητικής δομής. Το λεξιλόγιό τους περιλάμβανε οθωμανικές λέξεις όπως «βεκίλης» (*vekil*) και ελληνικές μεταφράσεις του όρου (παραστάτης, πληρεξούσιος, αντιπρόσωπος), με την προσθήκη του «συνηγόρου», που σήμερα μπορεί να φαντάζει σαν ενδιαφέρουσα καινοτομία, όμως δεν είναι: αποτελεί ένα από τα συνώνυμα του *vekil*, αφού η νομική χρήση του όρου στο οθωμανικό δίκαιο περιλάμβανε και αυτή τη λειτουργία στο δικαστήριο.⁶¹ Οι τρόποι εκχώρησης εξουσίας στους αντιπροσώπους είναι χαρακτηριστικοί. Όταν εκλέγονταν (μέσω έμμεσης εκλογής), οι αντιπρόσωποι χρειάζονταν ακόμα τη γραπτή έγκριση συγχεκρισμένων μελών της τοπικής τους κοινότητας και της επαρχίας τους.⁶²

Η διατήρηση εννοιών από το «παλαιό καθεστώς» υπό μια νέα μορφή δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει συντηρητισμό. Συχνά, όταν το παλιό συναντούσε το νέο, η Επανάσταση γινόταν πιο ριζοσπαστική. Για παράδειγμα, μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού θα απολάμβανε πολιτικά δικαιώματα (έστω και θεωρητικά) με τα πρώτα και πιο «ομοσπονδιακά» συντάγματα απ' ό,τι με τα κατοπινά πιο «εθνικά». Σύμφωνα με το πρώτο Σύνταγμα, «[όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν, άνευ τινός διαφοράς, όλων των πολιτικών δικαιωμάτων». Η ισότητα ή «ομοιότητα» «ενώπιον των νόμων» αφορούσε και όσους «έξωθεν ελθόντες, κατοικήσωσιν ή παροικήσωσιν εις την επικράτειαν της Ελλάδος», ενώ προβλεπόταν έκδοση νόμου «περί πολιτογραφήσεως όσων «έχουν την επιθυμίαν να γίνωσιν Έλληνες».⁶³

Οι νοοτροπίες αναμφίβολα άλλαξαν κατά την Επανάσταση: η έννοια του έθνους εξελίχθηκε· η γλώσσα αποτέλεσε κριτήριο για την ιδιότητα του πολίτη· οι περιφερειακές συνελύσεις και οι τοπικοί οργανισμοί κα-

61. M. Sotiropoulos, A. Hadjikyriacou, «*Patris, Ethnos and Demos*», ό.π., σ. 105, 113.

62. Αυτού του είδους οι επιστολές υπογράφονταν είτε από μέλη των τοπικών συνελύσεων είτε από μέλη της κοινότητας (σε ορισμένες περιπτώσεις από τους πρεσβύτερους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει συνήθως ότι δεν απαιτούνταν μεγάλος αριθμός υπογραφών). Βλ., λ.χ., τα πρώτα ψηφίσματα και τις νομοθετικές πράξεις του Άρειου Πάγου στο διάστημα 17-21 Νοεμβρίου του 1821 στο Α. Μαμούκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Α', ό.π., σ. 81-90.

63. *ΑΕΠ*, τ. Γ', σ. 26.

ταργήθηκαν, ενώ ξέσπασαν δύο εμφύλιοι πόλεμοι, με το τέλος των οποίων εδραιώθηκε τουλάχιστον συνταγματικά η εθνική κυριαρχία μέσω του Συντάγματος του 1827. Όπου οι παλιές ελίτ διατήρησαν την ισχύ τους, αυτή βασιζόταν στο ιδανικό της αμοιβαίας σχέσης μεταξύ των κοινοτήτων και των ηγετών τους. Σε μεγάλο βαθμό αυτό που κατέστησε δυνατές πολλές από αυτές τις αλλαγές, ήταν ο πόλεμος και οι αλλαγές ισορροπιών στο στρατιωτικό μέτωπο αλλά και τα χρήματα των δανείων.⁶⁴ Μετά το 1823, οι Πελοποννήσιοι, και ιδίως οι οπλαρχηγοί, κυριάρχησαν στην πολιτική σκηνή, ενώ οι ηγέτες της δυτικής και ανατολικής Ρούμελης και των νησιών δυσανεκτήθηκαν από τον αποκλεισμό τους και την οικτρή οικονομική τους κατάσταση. Καθώς υποχωρούσαν μπροστά στους προελαύνοντες Οθωμανούς, είχαν να αντιμετωπίσουν ένα πολιτικής φύσης υπαρξιακό δίλημμα: είτε να διατηρήσουν τον τοπικιστικό τους προσανατολισμό, διακινδυνεύοντας να αφήσουν τους Πελοποννήσιους να δράσουν μόνοι τους –και πιθανότατα να κατέλθουν σε διαπραγματεύσεις με τους Οθωμανούς για να πετύχουν ένα καθεστώς όπως αυτό της Σερβίας– είτε να εθνικοποιήσουν τους πολιτικούς και στρατιωτικούς τους θεσμούς και να θυσιάσουν την αυτονομία τους.⁶⁵ Επέλεξαν το δεύτερο (με τα χρήματα των δανείων να παίζουν σημαντικό ρόλο στην επιλογή αυτή). Ο όρος που χρησιμοποίησαν οι Ύδραίοι για να περιγράψουν τους στόχους αυτού του εγχειρήματος ήταν η «Πολιτοκρατία», ένας νεολογισμός που μάλλον είναι μετάφραση της «république» και που δείχνει την ανάγκη για εννοιολογική επινόηση, χαρακτηριστική των επαναστατικών καταστάσεων.⁶⁶ Στους δύο εμφύλιους που έλαβαν χώρα, κατά τους οποίους οι Ρουμελιώτες οπλαρχηγοί εισέβαλαν στην Πελοπόννησο, η κατάσταση άλλαξε· ήρθε

64. Δ. Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις», *ό.π.*, σ. 153-174. Βλ. και Παντελής Λέκκας, «Ο Τρίτος Δρόμος για το Εικοσιένα», Καλλιόπη Σπανού, Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κουλτούρα, Ιστορία, Δημοκρατία. Τιμητικός τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο*, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2018, σ. 40-61.

65. Για μια διαφορετική ερμηνεία που αμφισβητεί το θέμα του τοπικισμού των Μοραϊτών και επικεντρώνεται περισσότερο στον πόλεμο και ιδιαίτερα στις αλλαγές στις στρατιωτικές ισορροπίες που επέφεραν κυρίως η ενσωμάτωση σουλιώτικων σωμάτων στα στρατεύματα της Διοίκησης, βλ. Δ. Τζάκης, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, σ. 218-232. Σε κάθε περίπτωση, η κρίσιμη αυτή τομή είναι πολύ πιο περίπλοκη και χρήζει περισσότερης έρευνας. Ελπίζουμε να επανέλθουμε στο μέλλον.

66. Για αυτό που μοιάζει με διαχωρισμό μεταξύ ρεπουμπλικανικού/ομοσπονδιακού και συγκεντρωτικού κράτους, βλ. την επιστολή των πληρεξούσιων της Ύδρας προς τους προύχοντες του νησιού στο Α. Λιγνός (επιμ.), *Αρχαίον της κοινότητας Ύδρας*, τ. Θ', *ό.π.*, σ. 69-70.

στο προσκήνιο ένα εθνικό χωρικό φαντασιακό που διαφοροποιούνταν από τις τοπικές «πατρίδες», αλλά παράλληλα τις περιλάμβανε ταυτόχρονα. Ο Καραϊσκάκης, ο οποίος στα πρώτα χρόνια του πολέμου αποτελούσε την προσωποποίηση της τριβής μεταξύ των δύο αυτών οραμάτων, διατύπωσε εύγλωττα αυτή την αλλαγή το 1827: «η πατρίς είναι μία: παντού είναι ο αυτός αγών· η Ρούμελη η Πελοπόννησος, το ίδιο».⁶⁷ Αυτό, όμως, ήταν κάτι που έκανε μετά τον διορισμό του στη θέση του Γενικού Αρχηγού των Στρατευμάτων της Ρούμελης. Είναι εδώ που συναντιέται η ηθική του αρματολού που αναζητεί την καταξίωσή του ως ηγέτη, με μια νεωτερική εθνική ιδεολογία.

Αυτό δεν σημαίνει ότι το θεμελιώδες πολιτικό ερώτημα περί της τοπικής ή μη εδαφικής κυριαρχίας είχε λυθεί το 1827, όταν η Γ' Εθνοσυνέλευση εξέλεξε τον Καποδίστρια ως Κυβερνήτη. Η προθυμία να εκχωρηθεί η τοπική εξουσία είχε όρια. Σύμφωνα με το ψήφισμα του περιφερειακού συμβουλίου της Ύδρας, το 1827, οι Ύδραίοι δήλωσαν την πίστη τους στην εθνική διοίκηση, αλλά σημείωσαν ότι «Η τοπική μας διοίκησης ούτω μορφωμένη και υπαγομένη πάντοτε εις την εθνικήν, θέλει διοικεί απολύτως τα εσωτερικά και εξωτερικά, ενεργούσα και φροντίζουσα τα κοινά συμφέροντα, σύμφωνος πάντοτε όσον δυνατόν με τας τοπικάς διοικήσεις των άλλων δύο νήσων Πετζών και Ψαρών».⁶⁸ Παρ' όλα αυτά, η *de facto* αναστολή της ισχύος του Συντάγματος του 1828 επέλυσε προσωρινά το συνταγματικό ζήτημα, καθώς οι διαφωνίες περί τοπικής κυριαρχίας παραμερίστηκαν, για να επιτευχθεί μια αποτελεσματική διακυβέρνηση.

Επίλογος

Η εξέλιξη των δημοκρατικών ιδεών και πρακτικών στη νεότερη Ελλάδα ήταν ένας δρόμος γεμάτος στροφές και πισωγυρίσματα· δεν αναπτύχθηκαν από μια πρωτόγονη σε μια πιο εκλεπτυσμένη μορφή. Η διάκριση μεταξύ προνεωτερικότητας και νεωτερικότητας συχνά επιβάλλει μια γραμμική άποψη της εξέλιξης. Το να αντιλαμβανόμαστε την οθωμανική περίοδο σαν έναν προνεωτερικό μονόλιθο μας εμποδίζει από το να διακρίνουμε ότι κάποια στοιχεία της νεωτερικότητας και της παράδοσης είναι συμβατά. Μάλιστα, ως ένα βαθμό οι νεωτερικές δημοκρατικές ή ρεπουμπλικα-

67. Νικόλαος Κ. Κασμοούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833. Προτάσσεται ιστορία του αρματολισμού*, τ. Β', Χορηγία Παγκραίου Επιτροπής, Αθήνα 1941, σ. 447.

68. Αναφέρεται στο Ελευθερία Ζέη, *Κανάρης, Κουντουριώτης, Τομπάζης. Ο αγώνας στη θάλασσα*, Αθήνα, Τα Νέα, 2010, σ. 65.

νικές απόψεις βασίστηκαν σε τροποποιημένες οθωμανικές πρακτικές και ιδέες, όπως για παράδειγμα η αντίληψη περί κοινοτήτων και πατρίδων (evtan/vatan στον πληθυντικό και ενικό των οθωμανικών, αντίστοιχα).⁶⁹ Η οθωμανική πρώιμη νεώτερη εποχή, η περίοδος της Επανάστασης και το νεότευκτο ελληνικό κράτος έχουν πολλά κοινά σημεία, ιδίως αν δει κανείς τις ιδέες, τις αντιλήψεις και τις πρακτικές περί αντιπροσώπευσης και πολιτικής συμμετοχής. Αν δεχθούμε αυτές τις συνδέσεις, θα έχουμε προλείανει το έδαφος, για να επανεξετάσουμε τις μεταβολές, τις μεταμορφώσεις, τις αναδιατυπώσεις και τις αλλαγές στις έννοιες και πρακτικές της πολιτικής πραγματικότητας, όπως αυτές έλαβαν χώρα στον ελληνικό κόσμο την Εποχή των Επαναστάσεων.

Πώς όμως εξηγούνται αυτές οι δραστικές αλλαγές που έλαβαν χώρα αυτή την περίοδο στην Ελλάδα και στην ανατολική Μεσόγειο εν γένει; Οι άνθρωποι είχαν πολλούς λόγους για να φαντάζονται εναλλακτικά πολιτικά μέλλοντα: η εξάπλωση καινούργιων ιδεολογιών (ιακωβινισμός, φιλοπονία, φιλελευθερισμός, φεντεραλισμός)· η αναθεώρηση υπαρχουσών ιδεών και πρακτικών (αυτοδιάθεση, δικαιοσύνη)· η εμφάνιση νέων κοινωνικών δυνάμεων, απόρροια της καπιταλιστικής μεταμόρφωσης και των διεθνών οικονομικών τάσεων· επίσης, η ταχεία εξάπλωση των ενιαίων κρατών και η ανάγκη ανάπτυξης εθνικών πολιτικών εγχειρημάτων μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Αυτά τα στοιχεία συνδυάστηκαν σε στιγμές κρίσης, συχνά με εκρηκτικά αποτελέσματα. Στις πιο ριζοσπαστικές περιπτώσεις αυτό άνοιξε τον δρόμο σε αποσχιστικά κινήματα και στη συγκρότηση νέων πολιτικών οντοτήτων –κρατών, προτεκτοράτων, ημιαυτόνομων κρατιδίων κ.λπ. Όπως έχει υποστηρίξει ο Bernard Bailyn, σε τέτοιες περιπτώσεις οι άνθρωποι «αγγίζουν τα όρια του κόσμου τους και, σε συγκεκριμένες στιγμές, ξύνουν την επιφάνειά του».⁷⁰ Όταν οι στιγμές αυτές είναι επαναστατικές, «όλοι οι επαναστάτες [...] είναι αναγκασμένοι να βαδίζουν προς τη μάχη ανάποδα», σύμφωνα με τον Quentin Skinner.⁷¹ Η πολιτική μεταμόρφωση που επέφερε η Επανάσταση, έλαβε χώρα μέσω της ανασημασιοδότησης του υπάρχοντος λόγου και οικείων πρακτικών. Οι παλαιότερες ιδέες μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε νέες αξιώσεις, όπως όταν τα προνόμια αναδιατυπώνονταν ως δικαιώματα. Ορισμένες φορές

69. M. Sotiropoulos, A. Hadjikyriacou, «*Patris, Ethnos and Demos*», ό.π., σ. 104, 120.

70. Bernard Bailyn, *The Ideological Origins of the American Revolution*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης, Harvard University Press, 1967, σ. 161.

71. Quentin Skinner, *Visions of Politics*, τ. Α', Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 2002, σ. 149-150.

επικρατούσε ένταση μεταξύ παλαιότερων και καινοφανών εννοιών, όπως και μεταξύ των παλαιότερων αντιλήψεων περί πατρίδας και των νέων ιδεών περί έθνους. Από τους πειραματισμούς με δημοκρατικούς θεσμούς, σε τοπικό, ομοσπονδιακό και εθνικό επίπεδο, προέκυψαν σημαντικές αλλαγές. Αναπτύχθηκε η έννοια του ενεργού πολίτη, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική αξία του καθενός και της καθεμιάς είχε να κάνει με το τι έπραξε κατά την Επανάσταση. Άνοιξε ο δρόμος για πολιτικές εναλλακτικές, μία εκ των οποίων ήταν το εθνικό κράτος που άρχισε να παίρνει μορφή κατά τα τελευταία χρόνια της Επανάστασης και θεμελιώθηκε με την ίδρυση του Βασιλείου. Αλλά το αποτέλεσμα αυτό προήλθε από απρόβλεπτους παράγοντες, όπως ο πόλεμος, οι εμφύλιες συγκρούσεις και η διεθνής πολιτική, αλλά και από ένα φόβο για τις εναλλακτικές –όπως η ημιαυτόνομη αυτοδιάθεση στο επίπεδο της «πατρίδας».

Τι συμπέρασμα βγάζουμε από όλα αυτά; Το ένα είναι μεθοδολογικό: αν θέλουμε να κατανοήσουμε την πορεία της Ελληνικής Επανάστασης, πρέπει να αναζητήσουμε την προέλευση κάποιων εκ των εννοιών της στο οθωμανικό παρελθόν. Το δεύτερο είναι ιστοριογραφικό: όπως και σε άλλες περιπτώσεις μεταοθωμανικών κρατών, η παλαιότερη τάση να αγνοούμε την οθωμανική κληρονομιά παραμένει κάτω από τον μανδύα της πιο σύγχρονης αντίληψης ότι αυτή ευθύνεται για τον ελλιπή εκσυγχρονισμό και για τις πελατειακές σχέσεις.⁷² Στην ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας η αλλαγή γενικώς θεωρείται αποτέλεσμα ριζοσπαστικών μεταβολών· η ιστορική συνέχεια σπανίως ερευνάται, ίσως και ποτέ. Αν αυτό έχει νόημα, λαμβάνοντας υπόψη ότι πρόκειται για ένα κράτος που προέκυψε από μια επανάσταση, δεν σημαίνει ότι συνιστά και τη μόνη αλήθεια. Τα στοιχεία της νεωτερικότητας και της παράδοσης δεν είναι αλληλοαποκλειόμενα: και τα δύο τροφοδότησαν τους επαναστάτες με ορολογία και πολιτικά εργαλεία. Αμφότερα βοήθησαν στον καταρτισμό της πολιτικής ατζέντας και τον σχηματισμό της ταυτότητας των διαφόρων πολιτικών και κοινωνικών ομάδων. Δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε εντελώς το οθωμανικό και το ελληνικό μέρος της ελληνικής ιστορίας, καθώς η ιστορική αλλαγή είναι και αποτέλεσμα μακροχρόνιων διεργασιών.

72. Για μια παλαιότερη κριτική άποψη επί του θέματος, βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις: τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 16 (1994), σ. 167-197.

SUMMARY

Michalis Sotiropoulos – Antonis Hadjikyriacou, *Walking backwards into battle: The political concepts of 1821 and the Age of Revolutions*

The article traces the intellectual and political concepts through which individual and collective historical actors sought to give meaning to their actions and aspirations during the Greek Revolution of 1821. Historiography has amply demonstrated the role of the Enlightenment and modern ideas on statehood and national political organisation in revolutionary developments. At the same time, it has by and large emphasised ruptures in its effort to explain historical change. Understandable though this may be given that the modern Greek state emerged out of a revolution, continuities are rarely, if ever, explored. In seeking to understand the historical change effected by the revolution, we turn our attention at longer-term processes and phenomena that have long been dismissed as «traditional» and «backward» (usually the Ottoman side of the equation), and argue for their equally important role and contribution in the Greek transition to modernity. At the same time, we move away from an east/west or Europe/Asia framework that has long dominated the field to explore the transimperial and transnational context in which the Greek revolution developed as part of the age of revolutions. Dynamic and evolving during a period of change, political concepts and practices reveal a great deal about the ways in which the foundations of the modern Greek state were set.

